АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
2
1995

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени на **български език** в 2 екз. *(текст и научен апарат)* на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les materiaux pour être examinés, présentés **en langue Bulgare** en 2 ex. *(texte et appareil scientifique,* dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de figures propres à être imparimées, *liste des figures* (2 ex.) et *resume* (3 ex.). La traduction en bulgare et less textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Военна диплома на преторианец от Ятрус (Кривина), Русенско, 207 г. Исторически музей, Русе

Снимка Красимир Георгиев

Sur la couverture

Diplôme militaire d'un prétorien de Jatrus (Krivina), region de Ruse, l'an 207. Musée historique, Russe

Photo Krasimir Georgiev

© Археологически институт и музей при БАН
1995

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ
cd. 431267 III

II

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324-1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXXVII
2
1995

1996-09-06

Стратиграфско разпределение на рисуваната керамика в многослойното раннонеолитно селище Чавдар, Пирдопско

КЪНЧО КЪНЧЕВ

Напълно проучените останки от раннонеолитното многослойно селище Чавдар се намираха на 3 км югоизточно от с. Чавдар, Пирдопско, и на около 80 км източно от София. Праисторическото селище е било разположено в северните склонове на Средна гора, в Югозападния край на Златишко-Пирдопското поле. Възникнало е върху ниска тераса на десния бряг на р. Тополница, в красива и плодородна долина с многобройни източници на питейна и течаща вода. Застроената му площ е била около 4 декара. Останките от селището бяха неизвестни за науката до есента на 1967 г., когато там започва подготовка на терена за ябълкови насаждения. Спасителните разкопки се проведоха от 1968 до 1980 г. под ръководството на проф. Г. Ил. Георгиев и К. Кънчев.

В културния пласт с дебелина 2,10 до 3, 50 м бяха разграничени 7 строителни хоризонта един върху друг, които следват без стратиграфско прекъсване (при обозначаването са броени отгоре надолу). Всички те се отнасят към ранния неолит — Караново I — Кремиковци I. Цялостно е опожарен II строителен хоризонт, а IV и V — частично. Голяма част от I и II хоризонт бяха разрушени от машините. За кратко време селището е обитавано през средния неолит, за което свидетелстват немногобройни цилиндрични крачета и дръжки на съдовете тип Караново III — Веселиново. Културен пласт от този период обаче не е установен.

Близостта на Чавдар до Тракия и Софийското поле се е оказала решаваща при оформяне облика на чавдарския раннонеолитен вариант. Чавдар се откроява с рисуваната и най-вече с полихромната украса на керамичните съдове. Рисуваната керамика поставя редица въпроси, от които в настоящата статия ще разгледаме само някои[1]. Досега за разкопките в Чавдар са излезли от печат редица предварителни публикации[2]. Работата по написване на настоящата статия е улеснена от обстоятелството, че целият керамичен материал от Чавдар е детайлно проучен, поради което разполагаме с обилна информация[3].

Керамиката от Чавдар се разделя на две основни групи: монохромна и рисувана. Монохромната керамика е доминираща и съставлява 81%, а рисуваната керамика е 19% от целия керамичен материал. Керамиката с рисувана украса е най-атрактивната, а въпросите с нея са дискусионни (табл. 1).

Под понятието рисувана керамика разбираме съдовете (сега фрагментирани), украсени с различни земни бои: бяла, черна, червена, виненочервена, жълто-кафява, кафява, сивокафява и сивожълта. С тези бои са нарисувани вписани ромбове, триъгълници, меандри, волути, предимно върху червена и по-рядко върху кафява, сивокафява, жълто-кафява, сива и черна повърхност, от която само червената е ангобирана. Рисуваната керамика може да бъде разделена на следните подгрупи: рисувана с бяла боя; рисувана с тъмна боя; полихромна. През времето на седемте строителни хоризонта съотношенията между тези подгрупи са различни.

1. Рисувана с бяла боя керамика

От горепосочените бои бялата е доминираща и е добре запазена по рисуваните съдове. Фрагментите от керамичните съдове с бял орнамент са 13% от цялата керамика и 94% от рисуваната. Белият орнамент е разположен предимно върху червена ангобирана и по-рядко върху кафява, жълто-кафява, сивокафява, сива и черна неангобирана основа. Много често белият рисунък е обрамчен с бели точки. Разпределението на броя и процентите на фрагментите с бяла украса по строителни хоризонти е, както следва: I — 347 броя (100%) от рисуваната керамика; II — 1428 бр. (92%); III — 1847 бр.(90%); IV — 1674 бр.(94%); V — 3011 бр. (94%); VI — 2553 бр. (96%); VII — 303 бр. (98%); (табло 1). Тези данни свидетелстват за слаба низходяща тенденция в присъствието на бялата украса до III строителен хоризонт, след което настъпва добре изразен обрат. Безспорно е, че бялата боя е най-предпочитаната при орнаментирането на рисуваната керамика както в Чавдар, така и в други раннонеолитни селища в Тракия. А въпросът, защо тя е била най-търсената засега, остава открит.

За по-доброто изясняване на количествените съотношения между монохромната и рисуваната керамика и нейните подгрупи привеждаме следните данни:

Стр. хор.	Общо фрагменти	Фр-ти от монохром. керамика	Общо фр-ти рисувана керамика	% от цялата керамика	Фр-ти, рисувани с тъмна боя	% от рисув. керамика
I	2748	2401	347	13		
II	9793	8243	1550	16	122	8
III	10265	8220	2045	20	198	10
IV	9844	8059	1785	18	111	6
V	16888	13701	3187	19	176	6
VI	10778	8112	2666	25	113	4
VII	1954	1645	309	16	6	2
Общо	62270	50381	11889	19	726	6

2. Рисувана с тъмна боя керамика

От посочените по-горе данни се вижда, че орнаментираната с тъмна боя керамика съставлява общо 6% от рисуваната и 1% от цялата керамика (табло 2). Тази керамика е украсена с цветове, които вече споменахме. Разпределението и по строителни хоризонти варира от 2 до 10% от количеството рисувана керамика. Тенденцията за производството на тази група керамика е колеблива. Сред многото бои, които са използвани, черната е най-често срещаната. За разпределението на черния орнамент по строителни хоризонти разполагаме със следната информация:

№ Орнаментация	Строителни хоризонти							Общо фр-ти
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
1. Черна върху жълта основа	4	7	7	18	8			44
2. Черна върху червена основа	24	48	15	40	57	1		185
3. Черна върху кафява основа	3			2	15			20
Общо	31	55	22	60	80	1		249

От представените данни се разбира, че голяма част от украсената с тъмна боя керамика е орнаментирана с черен рисунък. Това означава, че черната боя е втората предпочитана след бялата при орнаментирането на рисуваната керамика. Фрагментите с черен орнамент са 34% от керамиката с тъмна боя, но само 0,4% от цялата керамика. Присъствието на черния орнамент сред рисуваната с тъмна боя керамика се колебае от 17% за VII до 71% за VI строителен хоризонт. Орнаменталната украса с черна боя е добре запазена. Не беше открит случай, при който черният орнамент да е заличен... Устойчивостта на черната боя е значителна.

Жълто-кафявата боя е третата по приложение. Тя е фиксирана върху 158 фрагмента (табло 2). Фрагментите с жълто-кафяв орнамент съставляват 21% от групата на рисуваната с тъмна боя керамика. Те се разпределят по строителни хоризонти, както следва:

II — 9 броя; III — 41; IV — 56; V — 34; VI — 16; VII — 2. Приложението на жълто-кафявата боя не е забелязано в най-ранния (VII) и най-късния (I) строителен хоризонт. В V и VI хоризонт тази украса се появява и използването ѝ нараства постепенно, за да достигне максимума от 56 фрагмента през IV строителен хоризонт. В последните две жилищни нива използването на жълто-кафявата боя намалява.

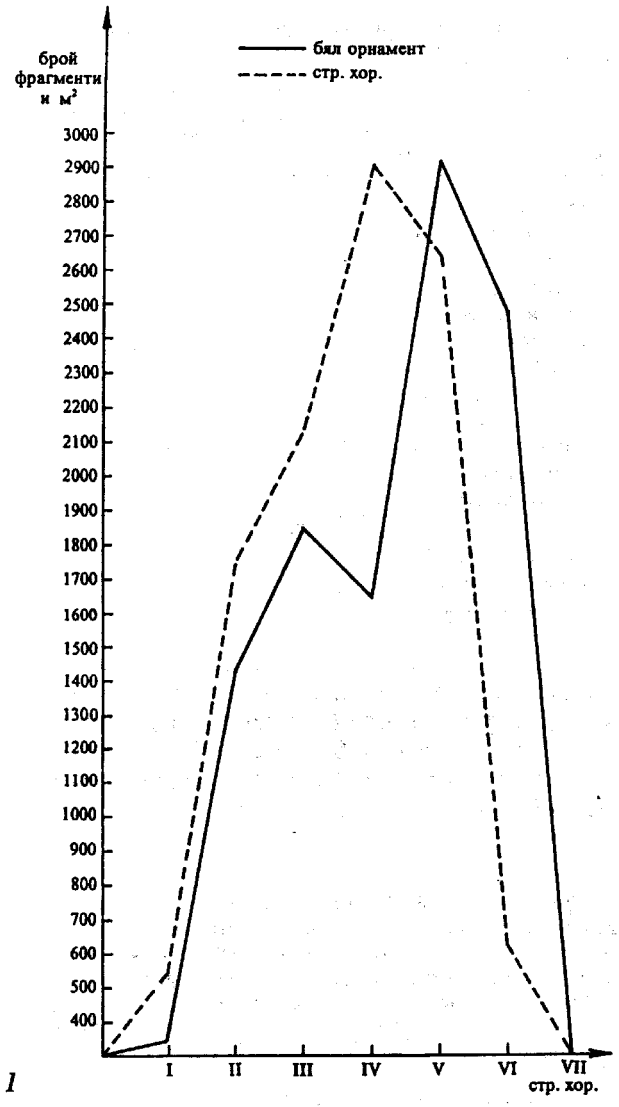

1

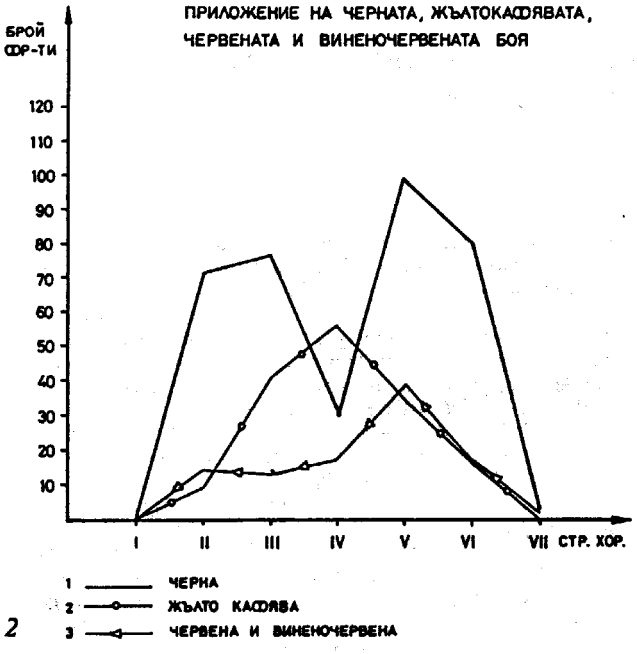

2

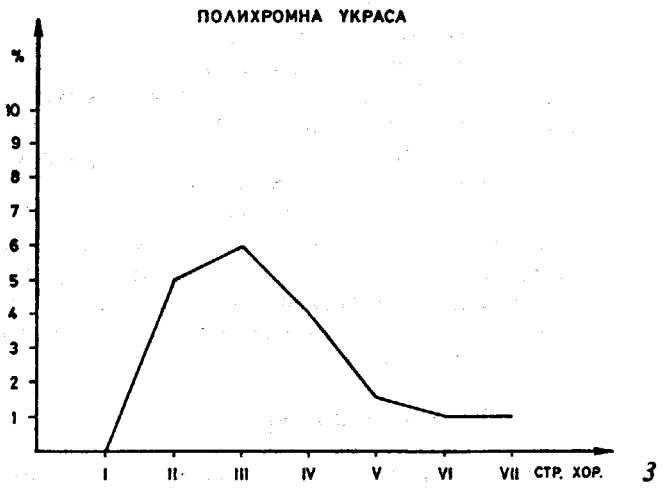

3

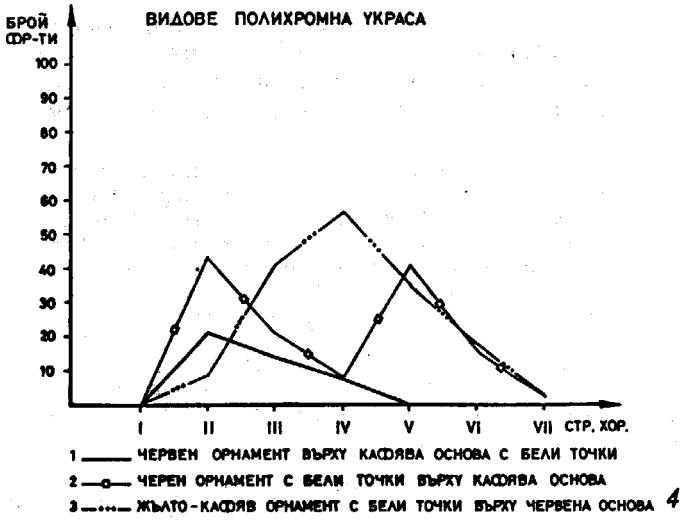

4

• *Табло 1. Графика на разпространение на белия орнамент за украса на глинени съдове и големината на разкопаната площ в м² по строителни хоризонти. Fig. 1. Graphique de la diffusion de l'ornement blanc utilisé à la décoration des poteries et les dimensions de la surface fouillée en m² par horizons portant des traces de constructions*

• *Табло 2. Графика на използването на черната, жълто-кафявата, червената и виненочервената боя за украса на керамични съдове по строителни хоризонти. Fig. 2. Graphique de l'utilisation de la couleur noire, du jaune-brun, du rouge et du rouge vineux à la décoration des récipients en céramique réparties par horizons*

• *Табло 3. Графика на разпространение на полихромната украса по строителни хоризонти. Fig. 3. Graphique de la diffusion de la décoration polychrome par horizons*

• *Табло 4. Графика за разпространението на видовете полихромна украса. Fig. 4. Graphique de la diffusion des types de décoration polychrome*

На четвърто място по значение са виненочервената и червената боя. Те са фиксирани върху 100 фрагмента. Фрагментите с червен и виненочервен орнамент са 14% от групата, украсена с тъмна боя. Те имат следното разпределение по строителни хоризонти:

II — 14 броя; III — 13; IV — 17; V — 39; VI — 16; VII — 1 (табло 2). След употребата им останалите бои се подреждат, както следва:

кафява, сиво-кафява и сиво-жълта. Те са имали ограничено приложение, поради което на тях не се спираме.

3. Полихромна украса

За полихромната украса са използвани повече от два цвята, при което орнаментацията е представена с един цвят боя, а обрамчването на мотивите — с друг цвят. Върху съдовете с полихромна украса са рисувани почти същите орнаменти, които наблюдаваме при останалата част от рисуваната керамика, но с тази разлика, че орнаментът е обграден с бели точки. Обрамчващи точки, нанесени с други бои, не бяха открити.

Полихромната украса бе констатирана върху 383 фрагмента от керамични съдове. Те са 0,6% от цялата керамика (табл. 3, 4). Разпространението на видовете съчетания на полихромната украса по строителни хоризонти е, както следва:

№ Съчетания	Строителни хоризонти						Общо фр-ти
	II	III	IV	V	VI	VII	
1. Червен орнамент с бели точки върху кафява основа	21	14	8				43
2. Червен орнамент с бели точки върху кафява основа	43	21	8	41	15	2	130
3. Жълто-кафяв орнамент с бели точки върху червен фон	9	41	56	34	16	2	158
4. Червен орнамент с бели точки върху черна основа		50					50
5. Черен орнамент с бели линии върху кафява основа	2						2

Тези данни показват, че процентът на полихромната керамика, спрямо общото количество на рисуваните фрагменти по строителни хоризонти, се колебае от 1 до 60% (табла 3, 4). Кулминацията от 60% е достигната по време на III строителен хоризонт.

[1] За някои аспекти на орнаментацията на керамиката вж.: V. Nikolov. Gemalte Ornamentiering auf Keramikgefässen der frühneolithischen Seidlung Čavdar in Bulgarien. – Near Eastern Studies. Dedicated to the Occasion of His Seventy-Fith Birthday. – (Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan, vol. V), 1991, 247 266; В. Николов. Рисуваната орнаментация върху раннеолитни керамични съдове от Чавдар. — Годишник на Департамент Археология — НБУ, I, 1994, 185—208.

[2] Г. Ил. Георгиев. Проучване на старата неолитна култура в Пирдопско-Златишкото поле. — Първи конгрес на БИД, 1. С., 1972, 296—299; К. Кънчев. Каменни оръдия на труда от неолитното селище край с. Чавдар, Софийско. — Археология, 1970, № 4, 46—55; G. I. Georgiev. Neues über Neolithikum Bulgariens. — In: Actes du IIe Congrès International des Etudes du Sud-Est Européen. Histoire. Athènes. 1972, 81—88; Die neolithische Siedlung bei Čavdar, Bezirk Sofia. — ИАИ, 36, 1981, 63—109.

[3] Тази информация е отразена в подготвената за печат монография: К. Кънчев и др. Чавдар — раннонеолитното селище (ръкопис).

Répartition stratigraphique de la céramique ornémentée de la cité de Čavdar du néolitique récent

K. KĂNCEV

(Résumé)

Dans la couche culturelle du tumulus de la cité de Čavdar, dans la région de Sofia, d'une épaisseur de 2,10 à 3,50 m, ont été délimités sept horizons portant des traces de constructions, sans interruption, du néolithique récent: Karanovo I et Kremikovci I. La céramique colorée représente 19% de la totalité du matériel céramique. Elle est décorée de blanc, noir, rouge, rouge vineux, jaune-rouge, brun, gris-brun et gris-jaune. Les figures tracées avec ces couleurs sont des rhombes, des triangles, des méandres, des volutes, etc., avant tout sur un fond d'engobes rouge et, plus rarement, sur un fond sans engobes — brun, gris-brun, jaune-brun. La céramique colorée est considérée dans les groupes suivants: céramique colorée à couleur blanche, céramique colorée sans couleur blanche et céramique polychrome. La répartition du nombre et du pourcentage des fragments à couleur blanche par horizons est comme suit: I — 347 (100%); II — 1428 (92%); III — 1847 (90%); IV — 1674 (94%); V — 3011 (94%); VI — 2553 (96%); VII — 303 (98%) (fig. 1). La céramique ornementée sans couleur blanche représente 6% de la céramique colorée et 1% de toute la céramique. Sa répartition par horizons varie de 2% à 10%. Parmi le grand nombre de couleurs, le noir est la couleur le plus souvent employée, après le blanc (fig. 2). En troisième lieu vient le jaune-brun. Les fragments contenant cette couleur représentent 21% du groupe de la céramique colorée sans couleur blanche et ils se répartissent par horizons comme suit: II — 9; III — 41; IV — 56; V — 34; VI — 16. L'utilisation du jaune-brun n'est pas constatée dans le plus récent (VII) et dans le plus tardif (I) des horizons (fig. 3). Le rouge vineux et le rouge viennent en quatrième position et représentent 14% du sous-groupe sans couleur blanche. Les fragments de ce sous-groupe se répartissent comme suit: II — 14; III — 13; IV — 17; V — 39; VI — 16; VII — 1 (fig. 3). La décoration polychrome est constatée sur 383 fragments (3%), dont la répartition stratigraphique est somme suit: II — 75; III — 126; IV — 72; V — 75; VI — 31; VII — 4 (fig. 4).

Сарматски елементи в езическите некрополи от Североизточна България и Северна Добруджа

ЕЛЕНА АНГЕЛОВА

Въпросът за сарматските елементи в езическите погребални комплекси на Първата българска държава не е нов в археологическата литература за периода[1]. Проучените през последните години некрополи от днешна СИ България и С Добруджа разширяват изходната база за наблюдения в тази насока. От съществено значение са и обобщаващите изследвания на руски, румънски и унгарски изследователи на базата на късносарматски паметници от доста широк ареал, включващ долината на Среден Дунав, Молдова, южноруските степи, Крим, Кавказ и по земите по долното течение на Волга. Те дават възможност белезите на сарматско присъствие да се разглеждат във връзка с насоките и динамиката на промените, настъпили в хода на миграционния процес.

Поставянето на въпроса за сарматските елементи в езическите погребални практики на населението от Първата българска държава е всъщност връщане към проблема за идентифицирането на отделните компоненти в сложното етническо формирование, каквото са прабългарите при идването си на Балканите. Проф. Артамонов[2] вижда в състава им освен дошлите от Азия тюрки (хуни), така също и угри, иранци, германци и други етнически структури, асимилирани от тях и като цяло съставляващи тюрко-българите.

Мотивите за търсене на паралели на комплекса признаци, характеризиращи ранносредновековните некрополи именно сред племената от ираноезичната общност, са няколко.

1. Изследванията на проф. В. Бешевлиев[3] върху личните имена на управляващата върхушка дават убедителни аргументи за ирански анклави сред нея.

2. Многото въпроси, които поражда тюркската принадлежност на целия прабългарски масив, участвал във формирането на държавата. Изключително редки са на разглежданата територия находките на трупоизгаряния, характерни за тюрките, а идентифицирането им на базата на антропологически данни е затруднено от липсата на изследвания в тази насока.

3. В полза на сарматско присъствие говорят антропологическите изследвания върху костния материал от ранносредновековните паметници. Макар и малобройни до момента[4], те са категорични относно преобладаването на европеиди брахикрани с примеси на монголоидност, при които обичаят да деформират черепите си чрез пристягане с лентови превръзки е масово явление.

4. Без да е единствен и изключителен критерий, доминиращата С ориентация на гробовете с трупополагане насочва също към кръга на късносарматските паметници.

Основанията за търсене в тази насока обаче не отменят трудностите на адекватното решение. Част от тях са с методологически характер.

Обхващайки комплекса от признаци в неговата цялост, условие, без което прилагането на ретроспективния подход, би било в известен смисъл предпоставено, ние всъщност се оказваме предритуали и действия, чиито корени излизат от рамките на очертаната насока. Това до голяма степен подменя въпроса за сарматските елементи в езическите погребални практики с въпроса за дирене на най-вероятната зона на междуетнически контакти, където компонентите на етническата амалгама са изявени в сходна степен и по подобен начин.

Като коректив на тази неизбежна грешка ще се опитаме да разгледаме територии, за които писмените извори са категорични, относно присъствието на късни сармати, а археологическите изследвания открояват кръг паметници, които биха могли убедително да се свържат с тях и позволяват да се отграничи комплексът погребални практики, които ги характеризират.

Пак от принципа на ретроспекцията произтича и задължителното условие като отправна точка в диренията да се вземат предвид късноантичните паметници от интересуващия ни регион. То се налага и поради писмените свидетелства на епохата, които визират сарматски анклави в упоменатата територия. Но привличането като паралели на проучените сарматски некрополи, данни за каквито

Табл. I

№ по ред	некропол	общ брой на гробовете	гробовс с трупополагане	гробно съоръжение: обикновена гробна яма	гробно съоръжение: каменни касети	гробно съоръжение: ями с нива	гробно съоръжение: ями със стъпаловидни ниши	ориентация: СИ	ориентация: С	ориентация: СЗ	ориентация: З	ориентация: ЮЗ	ориентация: Ю	ориентация: ЮИ	ориентация: И	ориентация: ?	позиция на скелетите: по гръб с изпънати крайници	позиция на скелетите: с подвити крака	позиция на скелетите: с кръстос. крака	позиция на скелетите: с ръце върху таза	позиция на скелетите: други	позиция на скелетите: ?	изк. деформация на черепите	керамика гробен дар: общо	керамика гробен дар: при черепа	керамика гробен дар: при долната граница	керамика гробен дар: в центъра на ямата	наличие на животински остатъци: общо	дребен рогат добитък	едър рогат добитък	птици	яйца	дивеч	куче	свиня	кон	очистване на ямата: вътрени	кредa	обозначени мет. предмети
1	Нови пазар	92	40	40				1	38				1				23	7	1	6		7	+	14	2	10	1	14	22	8	11		4	1	1	2	6	3	
2	Вдинци	308	96	93		3			72		3		2		8	11	42	12		10		36		14	10	2		15	3		1	2					6		5
3	Кулевча	98	68	52		16		1	55		6		1		2	5	34 +28	5 +2	3	7		18	2°	27	16	9	1	21	5	5	3	3	1	1		1	4		9
4	Мадара	4	4	4				2	1			1					3	1										1								1			
5	Девня- I	92	49	47		2		10	26	6			5		2	-	4	6			+		10°	10	+			8	1		+	+							
6	Девня- III	157	101 +4	91	10				94		29		14		4		1	13			+	10	46°					5	1										
7	Варна	62	18	18					14				1			3	4	2		1	1	3		+				3											
8	Истрия	274	65	+	+		1	7	9	5	13	1		4	25	1	+			+				+		+	1		+	+									
9	Топола	378	150	152	38				119	13	16		1	2	1	29	90	23		11	19	37	66	75	69		4	62	19	2	6				4		52		12
10	Балчик III	84	43					3	36	2		1			1		+	2					1	12	2	7	3	9	+	+	+			+	+	+	1		
11	Ножарево	216	135	133		2		+	+		1	1					27	1		+	1		19	19	2	10		53	10	2	2								+
12	Налбант	141	4	4					3				1																										
13	Хитово- I	40	23	21	2			1			4		1		16	1	21	1			1									1				1	+	+			
14	Хитово- III	18	12	12							2				10			2						1				1				1							
15	Черна	21	7	4	3						4				2	1	6			1																			
16	Дибич	3 /21/	3	3					3								3							1			1												
17	Караманите	111	106	106					+		+						+			+	+			49	44	5		+				2							
18	Църквица	1	1						1											1				1															
19	Ивански /Злокучен/																							2															
20	Войвода	2	2	2																				2															
21	Дивдядово			+					+															+															
22	Кипра																							+															
23	Табачка	113	113	113						51	62						89	2		10	59	11	93	1								2							
24	Батин- I	93	93					1	3	11	5				1		+	1		+	40	29	7					4											
25	Батин- II								5			64	3				+	5		1	2																		
26	Красен								1			11	1			2	+	2		+	+																		
27	Тръстеник								3			65			1		+			+	+																		
28	Николово								18			156	1		13	12	+	11		+	+		17					1											

Табл. II

№ по ред	некропол	общ брой на гробовете	гробовс с трупополагане	гробно съоръжение: обикновена гробна яма	гробно съоръжение: каменни касети	гробно съоръжение: ями с нива	гробно съоръжение: ями със стъпаловидни ниши	ориентация: СИ	ориентация: С	ориентация: СЗ	ориентация: З	ориентация: ЮЗ	ориентация: Ю	ориентация: ЮИ	ориентация: И	ориентация: ?	позиция на скелетите: по гръб с изпънати крайници	позиция на скелетите: с подвити крака	позиция на скелетите: с кръстос. крака	позиция на скелетите: с ръце върху таза	позиция на скелетите: други	позиция на скелетите: ?	изк. деформация на черепите	керамика гробен дар: общо	керамика гробен дар: при черепа	керамика гробен дар: при долната граница	керамика гробен дар: в центъра на ямата	наличие на животински остатъци: общо	дребен рогат добитък	едър рогат добитък	птици	яйца	дивеч	куче	свиня	кон	очистване на ямата: вътрени	кредa	обозначени мет. предмети
1	Големие Тарханы I	358	358	243			115			3	349	3			3		358							104	64	17		79	9	7	2					61	4		
2	Големие Тарханы II			1			1			1	1													2				1								1			
3	Танкеевка	237	237	151			85			1	114	40		3	22	52								96	51	20	5	43	+	+	+				+	40			
4	Хрящеевское	1	1	1						1							1							1															
5	Корхяти	10	10	10				+	+	+																													
6	Тетюшский	6	6	6						1						+				+				1															
7	Кайбельский										+	+					+						+	+												+	+		

• *Табл. I. 1. Знакът * в графата за Източна Добруджа означава, че не е изследван целият костен материал; 2. Цифрите посочени с + в некропола се отнасят за масовия гроб; 3. Знакът + означава, че няма данни за броя на гробовете, при които е установена тази практика. Fig. I. 1. Le signe * dans la rubrique concernant la Dobroudja de l'Est indique que tout le matériel osseux n'a pas été étudié; 2. Les chiffres marqués d'un + dans la nécropole près de Kjulevča se rapportent à la fosse commune; 3. Le signe + indique qu'il n'y a pas de données sur le nombre des tombes où cette pratique a été établie*

имаме, се оказва почти невъзможно, поради липсата не само на обобщаващи изследвания, но и на цялостни публикации, а единичните случайни находки, които биха могли да се свържат с ираноезични племена са недостатъчни за заключения.

Тук би следвало да направим и уговорката, че поради някои особености в развитието на късните езиги по Среден Дунав[5] те ще останат вън от обсега на настоящата работа. Па-

очистване на ямата			предмети на въоръжението						конско снаряжение			елементи на облеклото				накити				битови предмети											дата	
ъгтвени	креда	обезличени мет. предмети	наличие на следи от огъня	мечове и саби	брадви	лъкове	стрели	копия	големи ножове	ведра	стреме	шпора	катарами	фибули	копчета	обкови и апликации	мънисти	висулки и висулки	обици	пръстени	ножове	огнива	игленици	игли	рогчета	стъклени чаши	ведра	сърпове	земеделски сечива	огледала	възчета	длици	проявени за зрително	
6	3		9	2	1	1		1					9			3	1			+	1	1	1	5	1							1	
6		5	2										2		1		10	2	5	1	1	1				1					1	1		
4		3	1		1		3		2			1+3 4	19+8 27	2			6	2	5+3 8		15+6 25	9+3 12	4		5			1		1	3	1		
															1	1		1			1	1												
						2	1																											
													4				+		10		6		1										VIII-IX	
																																	VIII-IX	
													3	+	+		+	+	1		+										+		2½ IX	
12		12	39				5						9		2	5	14	2			8	2	1	1	1	3	1		1		2	4		VII-11/12 X
1													3						15		3										1			VII-IX
		+	24+				1						5			1	21				13+	4+	3+		1		2							
																			9+															VII-11/12 X
																							1											
																																	VIII-X	
																																	VIII-IX	
																																	VIII-X	
													16																					
													1						1															VIII-X
																					1													
													1		1	3		1	18		7										1		? IX-X	
															2		11	1	14	8					1						+		IX - X	
																																		IX-X
				+					+										1															IX - X
																																		IX - X
																			+			+											IX - X

очистване на ямата			предмети на въоръжението						конско снаряжение			елементи на облеклото				накити				битови предмети											дата	
ъгтвени	креда	обезличени мет. предмети	наличие на следи от огъня	мечове и саби	брадви	лъкове	стрели	копия	големи ножове	ведра	стреме	шпора	катарами	фибули	копчета	обкови и апликации	мънисти	висулки и висулки	обици	пръстени	ножове	огнива	игленици	игли	рогчета	стъклени чаши	ведра	сърпове	земеделски сечива	огледала	възчета	длици	проявени за зрително	
8				2	+		29	+		12	8		+		-	+	+	+	+	+	38	25		5			6	1				+	35	VII-VIII	
															1	+			+		1							1						IX - X	
			+		30		+		+							+	+	+	+	+	+	+											+	VII-IX 1/2 X	
																	1	1																2½ VIII-IX	
																+	+	+												1				VIII - X	
															1	1			+		1							1							IX - X	
							+		+	+	+						+		+															VIII-IX	

Ст. Станчев, Ст. Иванов, 1958.
И. Въларова, 1981, с. 77- 109.
И. Въларова, 1976, с. 86- 140.
В. Миков, 1934, с. 429- 438.
Д. Ил. Димитров, 1971, с. 57- 76.
Д. Ил. Димитров, 1972, с. 45- 67.
Д. Ил. Димитров, 1976, с. 107- 126.
Вл. Зирра, 1963, с. 355- 412.
М. Димитров, 1991, с. 87- 100.
Р. Рашев, Ст. Станилов, 1989, с. 214- 220; 1985, с. 255; Р. Рашев, Ст. Станилов, Г. Атанасов, 1986, с. 184- 185; 1987, с. 238; 1988, с. 206; 1990, с.159- 160; 1991, с.170.
G.Simion,1971,p.221-246.
В. Ютов, 1989, с. 221- 230.
В. Ютов, 1991, с. 101- 107.
Ив. Василчин, 1989, с.198- 213.
И. Въларова, 1976, с. 169.
Р. Рашев, 1989, с. 160; 1990, с. 123.
И. Въларова, 1986, с. 169.
И. Въларова, 1976, с.169.
И. Въларова, 1976, с.141.
И. Въларова, 1976, с. 167.
И. Въларова, 1976, с. 172.
Д. Станчев, 1984, с. 33- 42.
Д. Станчев, 1985, с.45- 54.
Д. Станчев, 1989, с. 241- 254.
— " —
— " —
— " —
В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков, 1964, с. 8- 66.
В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков, 1964, с. 67- 89.
— " —
— " —
— " —
— " —
— " —

метниците им са с ясни археологически характеристики веднага след заселването им на тази територия, но границата с провинция Панония засилва натиска върху тях и в двете посоки. Части от новопристигащите варварски племена се наслояват върху вече уседналите язиги, размивайки индикаторите за етническото им определяне, обезличавани и от силното въздействие на античната култура.

Мненията на изследователите[6] относно особеностите на погребалния обряд и материалната култура, характеризиращи сарматското присъствие, се различават до известна степен, което е обяснимо с факта, че проучваните от тях комплекси попадат в различни културни групи и хронологически рамки. Признаците, чиято повторяемост се отбелязва в почти всички райони, свързвани от писмените извори със сармати, са — полагане на мъртвите в обикновени гробни ями, ями със стъпаловид-

ни уширения или ниши, ориентирани обикновено С—Ю, изпънати по гръб скелети с ръце, лежащи успоредно на гръбначната ос или върху таза, понякога с кръстосани или подвити долни крайници, поставяне на камък в ямата, поминални ритуали, изкуствена деформация на черепите. Обичайна практика е на мъртвия да се даряват съдове и храни, както и ямата да се очиства с огън или креда. Характерните вещи, дарявани или приживе носени от мъртвите, са мъниста, огледала, звънчета, амулети от кост и зъби, огнива, прешлени за вретено, трипѐри стрели, съдове с дръжка във вид на стилизирано зооморфно изображение.

Както се вижда от приложените таблици, всички тези признаци се отбелязват в голяма част от комплексите от VII—IX в. в СИ България и С Добруджа[7] (табл. I).

Ретроспективният подход, избран при анализа, налага като начало съпоставката на този регион с паметниците на Хазарския хаганат. Освен родствените връзки между племената, оставили некрополите от двата културни кръга и контактите между политическите обединения в началния период от съществуването на българската държава, налагащо подобно сравнение, довод в тази насока е сармато-аланската етническа и културна среда на оформяне на салтовските културни белези[8]. В този смисъл сме подбрали некрополи от района на Долна Волга, където сарматското присъствие е най-силно[9] (табл. II).

Като цяло некрополите от севернокаспийската област показват по-компактно население, факт, който се илюстрира от инхумацията като единствен ритуал на погребване, еднотипните гробни конструкции и липсата на онова разнообразие от практики, което се установява в днешните български земи. Общи за двата региона, са плоските некрополи, обикновените гробни ями, позициите на скелетите, очистването с огън, даряването на съдове и заупокойни храни, предпочитанието към коланната дреха и някои накити. Отликите се отнасят главно до големия брой ями със стъпаловидни уширения, западна ориентация, липсата на изкуствена деформация на черепите, многото конски скелети и предмети на въоръжението в некрополите от типа на Большие Тарханы.

Прави впечатление, че именно българските паметници показват по-голяма близост с гробните находки на късни сармати от волжката низина. В Хазарския хаганат отсъстват толкова съществени компоненти на сарматския погребален комплекс, намиращи аналог в ханска България, като северната ориентация на скелетите, практикуването на страва и масовото пристягане на черепите, целящо изменение на формата им. В този смисъл допускането за придвижване на население от района на Волга на запад би трябвало да се отнесе към времето, когато формирането на белезите, характеризиращи салтово-маяцките паметници все още не е завършило. Към същия извод навежда и анализът на синхронните некрополи от басейна на Северски Донец[10] (табл. III). Съотнесени към волжките комплекси, те показват по-голямо разнообразие на гробните съоръжения, съотношенията между тях и ритуалните особености, дължащо се вероятно както на по-голямата етническа пъстрота, така и на фактори от общоисторически характер. Но показват същите отлики с некрополите по Западното Черноморие VII—IX в. и гробовете от късната фаза на Калиновския некропол.

Интерес предизвиква и една група вторични погребения в могили на територията на Кримския п-в, които И. А. Баранов[11] разглежда като отнасящи се към първия етап на формиране на Салтово-маяцката култура (табл. IV). Причина за обособяването им са комплекс от признаци, отличаващи ги от некрополите VII—X в. от Таврика. Всички те на основата на предмети с тясна дата на битуване, съотнесени към източни и средноевропейски хронологически скали, следва да се отнесат към средата и втората половина на VII в., което ги прави доста компактна в хронологическо отношение група.

Тези гробове са своеобразно „свързващо звено" между волжките сармати II—IV в. и разгледаните вече салтовски некрополи. Могилите при тях не са специално издигани, но споменът за подобна практика намира изява в предпочитанията към по-стари могилни насипи. Съоръженията са с нишови конструкции, отнасяни към сармати, но полагането на мъртвците в тях не се отличава съществено от това в обикновени гробни ями, преобладаващи при езическите некрополи в българските земи и ямите със стъпала от типа на тези при Большие Тарханы. И при тях, както и при сарматските съоръжения доминира северна ориентация на скелетите. Тя е и допълнително сходство, което би следвало да се добави към вече посочените прилики на некрополите от българските земи с останалите салтовски комплекси. Независимо от различията (липса на ИД на черепите, следи от тризна и очистване с огън) наблюденията позволяват да се говори за общ, но не кримски произход на двата културни кръга[12], а очертаните сходства с паметниците на късните сармати насочват към ареал, с който при много висока степен на вероятност може да се свърже генезисът на културните белези.

Линията на търсене на доказано сарматско присъствие насочва към паметниците на културата Черняхово-Сънтана де Муреш. Хронологическият разрив с ранносредновековните български некрополи би могъл да намери обяснение с въвличането на черняховс-

което население във внушителни миграционни процеси. Археологическата наука все още не разполага с методика за изследване на явления от подобен характер — възникването на контактни зони и процесите на културни преобразувания.

Сериозни проблеми поражда и идентифицирането на отделните компоненти и особено на германските племена в иначе доминираното от тях политическо обединение, критериите за които са несигурни поради смяната на кремацията, отбелязана в по-ранните им паметници с трупополагане. Без да избягваме въпроса, ще се спрем само на северно черноморския вариант[13] на културата, където писмените извори са категорични за присъствие на ираноезични племена (скити и сармати) далеч преди готското придвижване.

Съпоставката с гробовете с трупополагане от двата ареала показва много по-голямо разнообразие на гробните съоръжения в северно понтийската зона. При това някои от тях, като нишовите гробове, не намират разпространение в останалите варианти на културата[14], където сарматското население е с по-малка плътност. Според статистиките именно при тях ориентацията С—Ю доминира. Следва да отбележим, че при всички съоръжения (землени гробници, нишови гробове, ями със странични уширения) полагането на мъртвеца става отгоре, а не през страничен отвор, както и при българските паметници. Общи за двата региона са и ориентацията на гробовете, каменните покрития върху тях, позициите на скелетите, гробните дарове, очистването с огън, обичаят да се дарява на мъртвия храна, поминалните практики. Съвместимостта между тези признаци и съотношенията между тях варират при отделните паметници, което може да намери обяснение в смесения характер на населението. Вероятно на това се дължи и отсъствието на характерни за собствено-сарматските паметници практики, като очистването на ямата с креда и ИД на черепите чрез лентови превръзки, срещани и в езическите некрополи по Долен Дунав. Същевременно при тях са по-ясно проявени онези белези на погребалния ритуал, които се свързват с антични традиции, като оформянето на гробовете с камъни и оставяните при мъртвите яйца и стъклени съдове. Сложната етническа картина и в двата региона, както и уговорките, направени в началото не позволяват да сме категорични, но фактът, че погребъчните комплекси проявяват близост с именно тези ритуали, в които голяма част от изследователите са склонни да виждат иранско наследство, е указание, че е възможно да се говори за сарматски компонент сред прабългарите от Първото царство.

Подобна е картината, която очертават черняховските некрополи от Молдова. Данните за някои от най-представителните паметници са обобщени на табл. V. Прави впечатление, че броят на обикновените гробни ями рязко преобладава. Този белег ги поставя по-близо до анализираните от нас паметници на езическа България. Погребалните практики и в двата региона на Черняховската култура, обаче са много близки, при това част от тях намират пряк аналог в сарматските комплекси с по-ранна дата. Отбелязаното различие бихме могли да отдадем на хетерогенността на сарматския масив[15], както и на устойчивостта на някои традиции, свързани със скити.

Интерес предизвиква съпоставката на тези комплекси с една друга група паметници от земите между Серет и Прут, отнасяни към III в. и разглеждани обособено от част от изследователите[16]. На аргументите „за" и „против" подобно обособяване тук няма да се спираме. Макар и отчасти синхронни с черняховските комплекси, те позволяват да се говори за последователни сарматски вълни въз основа на спецификите, които показват. Характеристиките на тези паметници са много отчетливи, въпреки случайния характер на част от находките. При тях практиката на погребване в по-ранни могили е представена в почти същата степен, както и полагането в плоски некрополи. За разлика от некрополите на културата Черняхово — Сънтана де Муреш, обичаят да деформират черепите си е регистриран при значителна част от погребаните индивиди, макар и в по-малка степен в сравнение с Долна Волга. Конструкциите на гробните съоръжения са еднотипни. Става дума за ями с правоъгълни в план очертания и вертикално изрязани стени. Прави впечатление отсъствието при тях на тризни, следи от очистване с огън и даряване на заупокойна храна на мъртвия. В сравнение с некрополите тип Будещи при тях са по-чести и находките на оръжие. Като се изключат предпочитаните гробни конструкции и ИД, всички тези черти ги отличават и от гробовете с трупополагане от началния период от съществуването на българската държава. Но следва да отбележим и ритуалните особености, които са аналогични — северна ориентация, положението, в което се разкриват костните останки, обичаят да се даряват съдове. Различията ни позволяват да говорим за последователното заселване на по-малки, относително обособени в рамките на сарматския масив групи население със свои специфики по отношение на някои от етнографските си характеристики.

Сходството на целия погребален ритуал между тази група гробове и Калиновския некропол оставя вън от съмнение генетичното родство на населението от двата региона. Не бива да се пренебрегва и фактът, че макар и

Табл. III

№ по ред	некропол	общ брой на гробовете	гробово съоръжение: гробово с трупополагане	гробово съоръжение: обикновена гробна яма	гробово съоръжение: каменни касети	гробово съоръжение: ями с ниша	гробово съоръжение: със стъпаловидни хлъзгави	ориентация: СИ	С	СЗ	З	ЮЗ	Ю	ЮИ	И	?	позиция на скелетите: по гръб с изпънати крайници	с подвити крака	с кръстос. крака	с ръце върху таза	други	?	изк. деформация на черепите	керамика гробен дар: общо	при черепа	при долните крайници	в центъра на ямата	наличие на животински останки: общо	дребен рогат добитък	едър рогат добитък	птици	яйца	дивеч	куче	свиня	кон	очистване на ямата: въглени	креда	обозначени мет. предмети
1	Дмитриевка	172		9		3							1				4	5		3				4		4													
2	Зливки		+	+		+											+			+				+	+			+	+								+	3		
3	Келтое	30	30	6		7	15	2	1	3	14	7				1	14			5	9			15	14		1	12	9	4									
4	Волоконовка	28	29	28							27				1		+	+						27	27			+	+	1								+		1
5	Нетайловка	122	111	122				2				7		6	102	5	31				49			+	+												9+			

Табл. IV

№ по ред	некропол	общ брой на гробовете	гробово съоръжение: гробово с трупополагане	гробово съоръжение: обикновена гробна яма	гробово съоръжение: каменни касети	гробово съоръжение: ями с ниша	гробово съоръжение: със стъпаловидни хлъзгави	ориентация: СИ	С	СЗ	З	ЮЗ	Ю	ЮИ	И	?	позиция на скелетите: по гръб с изпънати крайници	с подвити крака	с кръстос. крака	с ръце върху таза	други	?	изк. деформация на черепите	керамика гробен дар: общо	при черепа	при долните крайници	в центъра на ямата	наличие на животински останки: общо	дребен рогат добитък	едър рогат добитък	птици	яйца	дивеч	куче	свиня	кон	очистване на ямата: въглени	креда	обозначени мет. предмети	наличие на следи от тризна
1	Айвазовское	1	1	1				1															1																
2	Сары- Булат 12/5	1	1			1		1												1			1				1	1							1				
3	Мамай 4/6	1	1	1				1												1																			
4	Рисовое 12/10	1	1			1		1												1			1																
5	Рисовое 1/1	1	1	1				1												1																			
6	Рисовое 13/12	1	1			1			1																			1	1										
7	Богачевка 8 /12	1	1			1		1												1								1	1										
8	Богачевка 9/5	1	1			1								1						1			1	1				1	1										
9	Источное 1/5	1	1			1		1												1																			
10	Наташино 17/1	1	1			1		1												1			1	1															
11	Сахарная головка																																							

Табл. V

№ по ред	некропол	общ брой на гробовете	гробово съоръжение: гробово с трупополагане	гробово съоръжение: обикновена гробна яма	гробово съоръжение: каменни касети	гробово съоръжение: ями с ниша	гробово съоръжение: със стъпаловидни хлъзгави	ориентация: СИ	С	СЗ	З	ЮЗ	Ю	ЮИ	И	?	позиция на скелетите: по гръб с изпънати крайници	с подвити крака	с кръстос. крака	с ръце върху таза	други	?	изк. деформация на черепите	керамика гробен дар: общо	при черепа	при долните крайници	в центъра на ямата	наличие на животински останки: общо	дребен рогат добитък	едър рогат добитък	птици	яйца	дивеч	куче	свиня	кон	очистване на ямата: въглени	креда	обозначени мет. предмети	наличие на следи от тризна
1	Коблево	58	50	15		9	22	3	32	5	9			1			10	2			1	37		11				10	5	3	4	3	1				1			18
2	Раннее	20		5		4	8	2	4	2	12						2	1				17		11				3			+	+					4			
3	Каборга IV	27	17	10		4	3	12	3	1						1	1	2		4		10		8	2	4	2	5	1			3					4			4
4	Холмское	56	56	13		5	38	8	6	5	13	1			1	7	11	1				7		9		2		3	1									1		2	1
5	Викторовка II	14	11	3		3	6	1	5	1	4	1					2	1	1			7		5				1				+						2			
6	Городок	9	3						1	2								1				2		1				1	1			1									
7	Виноградовка	15	15	2			2	2	13															1																	
8	Приморское	4	2	1						1					1		1				+																				
9	Сычавка	1	1	1													1							1																	
10	Фурмановка	15	11	8		10	3	11	6	1					1		12				1			11	5	7		4	1			2						3		1	
1	Благаты II	62	38	19		9		3	26	5	2	1				2	1	1	1	1	1	31		5	1			2			1		1				11			12
2	Малаешти	58	29	29				2	15	1	2	1				1	13	5			11			17				8									4			+
3	Будешти	362	232					1	130		44		2		3	53	89	15	6		11	110		174				4												3

протичащи с различна динамика, промените очертават паралелни тенденции.

Разнородността на късноантичните и ранносредновековните комплекси от Крим, допълвана от данните на писмените извори, неведнъж е търсила решение в етническата пъстрота на населението[17]. В литературата по въпроса се говори за тавро-скити, меото-сармати, скито-сармати, сармато-алани, елинизирано население, готи, хуни. За нас в случая е важно, че авторите не оспорват наличието на население, свързано по някакъв начин с ираноезичната общност. Но полиетничността, резултат от процеси на смесване с различно

очистване на ямата				предмети на въоръжението						конско снаряжение			елементи на облеклото				накити				битови предмети												дата	
вътрени	крета	обезличени мет. предмети	наличие на следи от тризна	мечове и саби	брадви	ъкове	стрели	копия	големи ножове	вада	стреме	шпора	катарами	фибули	копчета	обковки и апликации	мъжките	висулки и амулети	обици	пръстени	ножове	огнива	игленици	игли	рогчета	стъклени чашки	ведра	сърпове	земеделски сечива	огледала	звънчета	апици	прежени за вретено	
					1									1	-		4	1	2	1	5									2		1		С. А. Плетнева, 1989.
							+						+				+													+			VIII - X	М. Шведов, 1991, с. 109- 123.
									2				6			1	4	+	2	2	6	6									2		VIII - X	К. Красильников, 1991, с. 62- 81.
													+				+		+	+										+			IX-1/2X	С. А. Плетнева. А. Т. Николаенко, 1976, с.279-298.
				1				+	+	+	+			1		+	+		1		1									+		1	VIII - IX	О. В. Иченская, 1981, с. 80- 96.

предмети на въоръжението						конско снаряжение			елементи на облеклото				накити				битови предмети														дата	
мечове и саби	брадви	ъкове	стрели	копия	големи ножове	вада	стреме	шпора	катарами	фибули	копчета	обковки и апликации	мъжките	висулки и амулети	обици	пръстени	ножове	огнива	игленици	игли	рогчета	стъклени чашки	ведра	сърпове	земеделски сечива	огледала	звънчета	апици	прежени за вретено		
									1		-																				VII	И. А. Баранов, 1990, с. 107- 115.
1		1	1						1			1					1	1													VII	—"—
									1																						VII	—"—
									1																						VII	—"—
																															VII	—"—
1		1							1			1																			VII	—"—
1									1			1																			VII	—"—
																															VII	—"—
									1			1																			VII	—"—
									1			1	1	1			1														VII	—"—
																															VII	—"—

очистване на ямата				предмети на въоръжението						конско снаряжение			елементи на облеклото				накити				битови предмети												дата	
вътрени	крета	обезличени мет. предмети	наличие на следи от тризна	мечове и саби	брадви	ъкове	стрели	копия	големи ножове	вада	стреме	шпора	катарами	фибули	копчета	обковки и апликации	мъжките	висулки и амулети	обици	пръстени	ножове	огнива	игленици	игли	рогчета	стъклени чашки	ведра	сърпове	земеделски сечива	огледала	звънчета	апици	прежени за вретено	
18													3	8	-		22	3			13		6	6								8	II - IV	Э. А. Сымонович, 1979, с. 63- 111.
														3				2					1			2					2	IV - V	—"—
4													3	3			7	1	1		3		1	1		1						II - IV	Б. В. Магомедов, 1979, с. 24- 61.
	1												4	4			8			1						1				1			А. В. Гудкова, М. М. Фокеев, 1984, с. 58- 85.
1														2			3						1	1							1		Э. А. Сымонович, Н. М. Кравченко, 1983, с. 88- 91.
														1																			Б. В. Магомедов, 1979, с. 105- 114.
														1			1		1													II - III	А. В. Субботин, И. Т. Черняков, 1971, с.230- 231.
																																III - IV	Э. А. Сымонович, 1989, с. 108- 111
																										1						IV	Г. В. Федоров, М. Г. Ровель, 1979, с. 265-270
5													5	5			4	2			3		1	1		2					1	IV - V	Э. А. Сымонович, 1988, с. 143- 163.
12					1								2				3				3					5								Э. А. Сымонович, Н. М. Кравченко, 1983, с.104 Э. А. Рикман, 1988, с. 111- 132.
4	2												3	4			9	4			5													Э. А. Сымонович, Н. М. Кравченко, 1983.
	3												7	17			46	6	1		6			9							18		—"—

участие, дата и продължителност поражда трудности при идентифицирането сарматските особености на погребалния ритуал. Още повече, че археологическите комплекси предлагат достатъчно основания да се говори за пшеворски, велбаро-цецелски и черняховски традиции. Проблемите са много сходни с тези, които поражда изследванията от Б. В. Магомедов регион.

Значителна част от погребалните практики, установени в езическа България, намират паралели в тези комплекси, макар че при некрополите от Таврика за тях невинаги може да се говори като доминиращи. Става дума за

Табл. VI

№ по ред	некропол	общ. брой на гробовете	гробово с трупополагане	гробно съоръжение: одиночна гробна яма	каменни касети	ями с ниша	ями със стъпаловидни ъгълници	ориентация: СИ	С	СЗ	З	ЮЗ	Ю	ЮИ	И	?	позиция на скелетите: по гръб с изпънати крайници	с подвити крайници	с кръстосани крайници	с ръце върху таза	други	?	изк. деформация на черепите	керамика гробен дар: общо	при черепа	при долните крайници	в центъра на ямата	наличие на животински остатъци: общо	дребен рогат добитък	едър рогат добитък	птици	яйца	дивеч	куче	свиня	кон	очистване на ямата: външни	кредa	обгарянки мет. предмети	наличие на следи от тризна
1	Бокана	20	20	20				12	2							6	19	1					5	19	9															
2	Надута	2	2	2				1	1										1					1	1															
3	Гвоздово	1	1					1																1															
4	Рогованы	1	1						1								1							1															
5	Правила	1	1	1																				1															
6	Селиите	26	26					+	+	+	+	+			+								+	+															
7	Негурены	2	2	2				1								1								1															
8	Токмазея	5	5	5				+	+								+	+					+	+															
9	Первомайск	1	1	1																																		1	
10	Кицканы	2	2	2					2								2							1													1		1
11	Олонешты	2	2	2					2																														1
12	Маркауцы	50															+	+						1															1
13	Вайнова	1	1	1																				1															1
14	Старая Сарата	3	3						2	1													3																
15	Рисипены	2	2						2														2	2															
16	Сарата Ноуэ			+						+							+							+															
17	Зырнешты	3	3	3				3																+															
18	Викторовка	1	1	1						1																													
19	Кагул	2	2																					+															1
20	Комрат	2	2	2																																			
21	Кангаз	1	1	1				1																1															
22	Гридешты	1	1	1					1								1							1															
23	Трушешты	43	43	43					43														+																
24	Валя Лупулуй	9	9	9					+		+													+															1
25	Поянешты	23	23	23					23														+																
26	Пробота	22	11	11																																			1
27	Криничное	7	7	4					11								2					5	+	1															1

Табл. VII

№ по ред	некропол	общ. брой на гробовете	гробово с трупополагане	гробно съоръжение: одиночна гробна яма	каменни касети	ями с ниша	ями със стъпаловидни ъгълници	ориентация: СИ	С	СЗ	З	ЮЗ	Ю	ЮИ	И	?	позиция на скелетите: по гръб с изпънати крайници	с подвити крайници	с кръстосани крайници	с ръце върху таза	други	?	изк. деформация на черепите	керамика гробен дар: общо	при черепа	при долните крайници	в центъра на ямата	наличие на животински остатъци: общо	дребен рогат добитък	едър рогат добитък	птици	яйца	дивеч	куче	свиня	кон	очистване на ямата: външни	кредa	обгарянки мет. предмети	наличие на следи от тризна
1	Бельбек I	22	19	2	17								1			21	1					21	4	8									1					1	5	1		
2	Бельбек II	14	14	10	1	2		3				6				5								10								0					1			1	
3	Бельбек III	29	29	19		10							17			12								17															2		
4	Заветное	184	184	117	15	45	5	5	2	9	9	106		2		27	+	3	15						+	+	+	+														
5	Усть- Альминский	32	32	17		6	1	2		2		2		8			+								+	+													3			
6	Черноречье	87	59	9		50		45	1	2	4			1	2		+	+	+	+			1		+				+			+							+		
7	Инкерман	50	47		28			1	6	4	1		2		18		+	3							+				+												
8	Скалистое II	16	16			16						16					+		1	+					+				+										2		
9	Скалистое III	54	54	16	4	32			2			52					+		1	+					+				+										1		
10	Мангуп																								+																
11	Суук- Су	247	247	95	96	3			22	50	99	44	2				+	8	+	+			20																+	+	
12	Эски- Кермен	119	119	40		13																																			
13	Чуфут- Кале	50	50	1		9																																			
14	Сахарная головка	76	76	7		45																																			

очистване на ямата			наличие на следи от тризна	предмети на въоръжението						конско снаряжение			елементи на облеклото				накити			битови предмети											дата	
въглени	кръвта	обгорени кост. предмети		мечове и саби	брадви	ловкове	стрели	копия	големи ножове	езда	стреме	шпора	катарами	фибули	копчета	обкови и апликации	мъниста	висулки и висулки	обици	пръстени	ножове	отнива	игленици	игли	рогчета	стъклени чаши	ведра	сърпове	вещадски сечива	огледала	звънчета	апици	пригнети за кретено	
				2									1	3			13		2		1	6		2						1	1	5	II - IV
														1																	1	III - IV
																	1															
				1																												II - III
																	1														1	III
														+			+														+	I - III
				1													1													1	1		II - III
																	1		1										+			1	II - III
			1																													II
																1																	II - III
				1																												III - III
				1										+																+			II - III
				1																										1			II - III
																																	II - III
																1																	III - III
																	+	1												+			III - III
														1			+	1												1			III - III
							1										1													1			II - III
				1																													III - III
																	+													1			III - III
																	1													1			III - III
														+			+																III - IV
				+										+			+														+			IV - V
																														+			III - IV
				+										+			+													+	+	+	III
				1									1	1			2		1	1										1		2	III

Г.Б.Федоров,1956, с.49- 65.
В. А. Рикамн, 1975а, с. 5- 30.
1975б, с. 43- 47.
— " —
— " —
— " —

Табл. VIII

№ по ред	некропол	общ брой на гробовете	гробово с трупополагане	гробно съоръжение: обикновена гробна яма	каменни касети	ями с ниша	ями със стъпаловидни хлъзгави	ориентация: СИ	С	СЗ	З	ВЗ	Ю	ЮИ	И	?	позиция на скелетите: по гръб с изпънати крайници	с подвити крайници	с кръстосани крака	с ръце върху таза	други	?	деформация на черепите	керамика гроб. дар: общо	при черепа	при долните крайници	в центъра на ямата	наличие на животински останки: общо	дребен рогат добитък	едър рогат добитък	птици	яйца	диви	куче	свиня	кон	очистване на ямата: вътрени	крада	обозначени мет. предмети	следи наличие на тризна
1	Верхний Чирюрт I	103	103	30		3		+	+	+	+		+				+	$+_2$	+	+			+														+			
2	Верхний Чирюрт II	42	42			12									+							+																		
3	Верхний Чирюрт III	4	4	3		1																																		
4	Верхний Чирюрт IV	56																											+	+								+			
5	№1 и №3 на р.Гизыч	22	22		21	1		1	1		17			1	2		2	2	1	2		+	12	16	7	2	1	11										+			
6	Пашковский	49	49	47							49												1	+																	
7	Байтал Чапкан												+					$+_2$					+					+	+							1	+			
8	Тамгацикский	5	5	5							+	+	+						4	5			1	3			3	5										5			
9	Борисовский I	55	53	13				8	13	2	2				21	4	16						+																		

Табл. IX

№ по ред	некропол	общ брой на гробовете	гробово с трупополагане	гробно съоръжение: обикновена гробна яма	каменни касети	ями с ниша	ями със стъпаловидни хлъзгави	ориентация: СИ	С	СЗ	З	ВЗ	Ю	ЮИ	И	?	позиция на скелетите: по гръб с изпънати крайници	с подвити крайници	с кръстосани крака	с ръце върху таза	други	?	деформация на черепите	керамика гроб. дар: общо	при черепа	при долните крайници	в центъра на ямата	наличие на животински останки: общо	дребен рогат добитък	едър рогат добитък	птици	яйца	диви	куче	свиня	кон	очистване на ямата: вътрени	крада	обозначени мет. предмети	следи наличие на тризна
1	Калиновский	31	31	+		+		1	19	2	2	5	2				23	2	4	2			10	19				6	+							1		3		+
2	Политотдельское	8	8	8				3				1	1		2	1		3					1	1				3	2	2							1	3		
3	Иловатка	1	1			1		1															1																	
4	Ленинск	1		1					1								1						1	1		1														
5	Сайхин	1		1						1							1						1	1		1														
6	Березновка	1				1			1														1	1		1														

гробните съоръжения, ориентацията им, позициите на скелтите, даряването на съдове и храни, специалните ритуали на отгонване на злите сили от пространството, отредено за мъртвия. За разлика от черняховското население това от Крим е познавало обичая да се променя формата на черепа чрез пристягане с ремъчни превръзки в детска възраст. Но и тук оскъдната информация не дава възможност този признак да се разглежда като етнодиференциращ между сармати и готи.

Да се направи заключение относно това, с кой от етническите компоненти следва да се свърже дадена практика и в каква степен тези компоненти се установяват в двата региона, е особено трудна и амбициозна задача. Но повторяемостта на комплекс от признаци, който се документира и при късносарматските паметници от севернокаспийския регион и кавказките планини прави тезата за присъствие на групи, намиращи се в генетично родство с ираноезичните племена, за некрополите от двете области да не звучи голословно.

В този ред на мисли съпоставката с паметниците от С Кавказ, където още от II в. пр. Хр. се обособяват ираноезичните алани е наложителна. Многото проблеми при анализа възникват от липсата на пълни публикации и достатъчно изследвания от различните региони, прецизна вътрешна хронология и убедителни критерии за ограничаване на засвидетелстваните по данни на писмените извори племена.

Археологическите изследвания в този регион показват общност на погребалния обряд и някои общи черти в материалната култура при значително разнообразие на гробните съоръжения, което изключва категоричността при определяне критериите за етническа принадлежност. Контактите на ираноезичните племена с местното адигейско население за времето, в което попадат интересуващите ни комплекси, са доста напреднали. Опитите да се свържат с различни локални варианти на археологическата култура в тази територия[18], базирани на наблюдения върху разновременни комплекси, пораждат съмнения[19], а и не намират потвърждение в последвалите ги археологически разкрития[20]. Към всичко това следва да добавим, че никъде, където става дума за сарматски комплекси, не е представен само един тип съоръжение за полагане на мъртвите. Това се отнася и за района на Долна Волга, където различията биха могли да се свържат най-убедително с различия между самите сармати.

Известни уговорки се налагат и относно катакомбните конструкции, приемани в покъсните комплекси като безусловно алански. М. П. Абрамова[21] обръща внимание на някои

...ствяне ...ямата				предмети на въоръжението						конско снаряжение			елементи на облеклото				накити				битови предмети											дата	
				мечове и саби	брадви	лъкове	стрели	копия	големи ножове	езда	стреме	шпора	катарами	фибули	копчета	обковки и апликации	мъжките	висулки и мъниста	обици	пръстени	ножове	огнива	игленици	игли	рогчета	стъклени чаши	ведра	сърпове	земеделски оръдия	огледала	звънчета	апици	правени за врятено	
								1	1	+	+		+		-	+					+	+											V - VII	Г. С.Федоров, 1974.
				+			+		+				+																			VII	— " —
																																	М. Г. Магомедов, 1983, с. 61- 87;204- 224.
																																	— " —
								5	1				5	7		3	6		3		6				2				2	2		1	IV - V	Т. М. Минаева, 1951, с. 273- 301.
?													+	+			+		+										+			IV - V	К. Ф. Смирнов, 1951, с. 151- 160.
																																	Г. С. Федоров, 1974.
													3	3			+				2								3		1		II - IV	Е. П. Алексеева, 1955, с. 73- 79.
+	+	+							+				+	+			+												+			V - VII	В. Саханев, 1914, с. 175- 219.

...ствяне ...ямата				предмети на въоръжението						конско снаряжение			елементи на облеклото				накити				битови предмети											дата	
				мечове и саби	брадви	лъкове	стрели	копия	големи ножове	езда	стреме	шпора	катарами	фибули	копчета	обковки и апликации	мъжките	висулки и мъниста	обици	пръстени	ножове	огнива	игленици	игли	рогчета	стъклени чаши	ведра	сърпове	земеделски оръдия	огледала	звънчета	апици	правени за врятено	
				+		+	+		+	+			+	+	-		+		+		+							+		+			+	II - IV	В. П. Шилов, 1959, с. 323- 523.
													1								3												II - IV	К. Ф. Смирнов, 1959, с. 206- 322.
									1				1			1																	VI - VII	— " —
																																II - IV	И. В. Синицин, 1959, с. 39- 205.
													1			1					1												II - IV	— " —
													1			1																	VI	— " —

различия, отбелязани при съпоставката на сарматските и кавказките катакомби. Тя посочва, че за самите сармати този обряд на погребване не е специфичен, като се позовава на некрополи, където той не е представен като единствен или дори като доминиращ. В този ред на мисли би следвало да отбележим и катакомбите от III—II в. пр. Хр. в Прикубанието, меотската принадлежност на които досега не е оспорена. Разсъждавайки по въпроса, К. Ф. Смирнов[22] се спира на неособено изяснените причини за широкото разпространение в началото на Новата ера на практиката да се погребва в гробници, обхванала обширни територии и различни етноси (меоти, гърци, скити).

Тези въпроси в случая ни вълнуват дотолкова, доколкото пред нас стои проблемът, дали при съпоставката следва да се спираме само на катакомбните гробове. Изтъкнатите по-горе различия в мненията на изследователите, както и разнообразието на гробни конструкции в рамките на едни и същи некрополи насочват към необходимостта да се анализират всички гробове с трупополагане, независимо от типа на съоръжението.

Тук ще се ограничим с разглеждането на некрополи, чиято горна хронологическа граница попада във времето до VII в.[23] На някои от вариантите на Салтово-маяцката култура, с която се свързват по-късните комплекси в района, вече се спряхме, а притока на тюркоезично население, в което част от изследователите виждат българи, би затруднило идентифицирането на сарматските реминисценции в погребалния обряд.

Спецификата на племената от ирански произход е доловима въпреки особените пътища, по които минава развитието на аланите[24], повлияни силно от местната култура и запазили известна обособеност по отношение на останалия сарматски масив. За нея можем да говорим на основата на някои типове гробни съоръжения, северна и южна ориентация на скелетите, ИД, характерните позиции на костните останки, даряването на месни ястия и съдове на покойниците, очистването с огън.

Сравнени с биритуалните комплекси от СИ български земи, некрополите от Кавказ показват някои различия. Това е предпочитанието към катакомбните конструкции и колективния начин на погребване, липсата на устойчива ориентация на гробната яма. Не са установени със сигурност и следи от поминални ритуали. Всичко това поставя под въпрос прякото участие на алани в етногенеза на прабългарите. Но възможността сродни компоненти да лежат в основата и на двете хетерогенни по произход общности не звучи неубедително.

Съпоставката с късносарматските некрополи по Долна Волга[25] е задължителна, тъй като именно тук сарматската култура преживява самостойно развитие, което по археологически път се проследява в непрекъснати генеалогически редове още от времето на савроматите. Малкото цялостно публикувани комплекси затрудняват анализа, но особено ценни са данните от късната фаза на Калиновския некропол.

Гробните съоръжения и широкият комплекс погребални ритуали (северна ориентация, положението на костните останки с изпънати горни и долни крайници, вариантите на отклонение от тази позиция, даряването на съдове, заупокойните храни, поминалните ритуали, практиките на очистване), ИД на черепите, както и сходствата във въоръжението, детайлите на костюма и предпочитанията към определени накити, показват не само близост, но и родство между населението от двата региона. Белезите, по които се отличават, са могилните насипи и наличието на широки ями, при които скелетите лежат на диагоналната ос. Сходствата обаче, посочени по-горе, преобладават и относителната им тежест на-

раства, като се имат предвид разликите във времето.

Някои от практиките в некрополите от българските земи се отличават с по-голяма вариантност — колебания в ориентацията при отделните комплекси, разнообразие на даряваните животински храни, различното място на съдовете в гробната яма, предпочитания към очистване с огън или метал, но обяснение за това може да се намери в смесения характер на населението, преживяло дълъг период на миграция и контакти с разнородни по произход етноси.

В заключение можем да посочим, че въпреки белите полета в географията на проблема, които пречат да се изгради цялостна генеалогична линия за развитието от племената от сарматската общност и да се очертае картината на тяхното движение и контакти, тезата за анклави с ираноезичен произход сред прабългарите от Първото царство намира потвърждение в наблюденията, направени погоре. Разбира се, за убедителни изводи е необходима и цялостна ретроспекция на езическите практики от българските земи по линия на комплексите, свързани с германски племена.

[1] Ст. Михайлов. Един старинен некропол при Нови пазар. — ИАИ, XX,1955, 293—330; Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. С., 1958.

[2] М. И. Артамонов. Первые страницы русской истории в археологическом освещении. — СА, 1990, 3, с. 274.

[3] В. Бешевлиев. Ирански елементи у прабългарите. — В: Античное общество. М., 1967, 237—247.

[4] М. Балан, П. Боев. Антропологични материали от некропола при Нови пазар. — ИАИ, XX, 1955, 347—371; Й. Ал. Йорданов. Антропологично изследване на костния материал от раннобългарски масов гроб при гр. Девня. — ИНМВ, XII (XVII), 1976, 171—194; Н. Кондова, П. Боев, Сл. Чолаков. Изкуствено деформирани черепи от некропола при с. Кюлевча, Шуменски окръг. — Интерцисциплинарни изследвания, 1979, 3—4, 129—138; Й. Ал. Йорданов. Антропологично изследване на погребаните в средновековния некропол до г. Табачка, Русенски окръг. — Интердисциплинарни изследвания, X, 1983, 47—57; П. Боев, Н. Кондова, Сл. Чолаков. Изкуствената деформация на главата като етнодиференциращ белег. — Българска етнография, 1987, 1, 31—37; Н. Кондова, Сл. Чолаков. Антропологични данни за етногенеза на ранносредновековната популация от Североизточна България. — Българска етнография, 1992, 2, 61—68.

[5] M. Parduz. Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns. — AH, Bd. 30, 1950,1—262.

[6] Gh. Diaconu. Spätsamartische Elemente in der Sîntana de Mureş — Tschernjachow Kultur. — Dacia, X, 1966, 357—364; И. И. Гущина. О сарматах в Югозападном Крыму. — СА, 1967, 1, 40—51; Ю. М. Десятчиков. Сарматы на Таманском полуострове. — СА, 1973, 69—80; Э. А. Рикман. Этническая история населения Поднепровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. М., 1975; В. М. Зубарь. Про сарматский елементы у пізньому Херсонесі. Археологія, 1976, 20, 42—46; G. Bichir. Les Sarmates au Bas-Danube. — Dacia, XXI, 1977, 167—197; В. В. Седов. Скифо-сарматские элементы в погребальном обряде черняховской культуре. — В: Вопросы древней и средневековой археологии Восточны Европы. М., 1978, 99—107; N. Harţuche. Descoperiri sarmatice din zona Brailei. — Istros (Buletinul muzeului Brailei), I, 1980, 33—93; В. И. Костенко. Сарматские памятники Днепро-Донского междуречья III в. до н. э. — сер. III в. н. э. (Автореферат дисертации). Днепропетровск, 1983; Al. Häusler. Beiträge zum Stand der Sarmatenforschung. — ZfA, 17$_2$, 1983, 159—194; В. Б. Ковалевская. Кавказ и аланы. М., 1984; О. О. Гей. Скіфо сарматські елементи в могильниках черняхівської культури в межирічії Дніпра та Дністра, Археологія 1985, 50, 27—3; В. И. Гросу. Хронология памятников сарматской культуры Днестровско-Прутского междуречья. Кишинев, 1990.

[7] В. Миков. Последни могилни находки. — В: Мадара, I, 1934, 429—438; Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. С., 1958; Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни от некрополите VI—XI в. на територията на България). С., 1976, 86—140, 141, 167, 169, 172; Ж. Въжарова. Двуобреден езически некропол край с. Бдинци, Толбухински окръг. — ИНМВ, 1981, XVII (XXXII), 77—109; Вл. Зирра. Двуобрядный могильник раннефеодальной эпохи в Капул Вийлор — История. — Dacia, VII, 1967, 355—412; G. Simion. Necropola feudal — timpurie de la Nalbant (Judetul Tulcea). — PEUCE, II, 1971, 221—248; Д. Ил. Димитров. Новооткрит български некропол при Девня (предварително съобщение). — ИНМВ, VII (XXII), 1971, 57—76; Д. Ил. Димитров. Раннобългарски некропол № 3 при гр. Девня. — ИНМВ, VIII (XXIII), 1972, 45—67; Д. Ил. Димитров. Двуобреден раннобългарски некропол при Варна. — В: Сб. Преслав, II, С., 1976, 107—125; Д. Станчев. Ранносредновековен некропол до гара Табачка. — ГМСБ, X, 1984, 33—42; Д. Станчев. Ранносредновековен некропол до с. Батин, Русенски окръг. — ГМСБ, XI, 1985, 45—54; Д. Станчев. Прабългарски компоненти в погребалния обряд и инвентара на ранносредновековните некрополи в Русенско. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, 241—254; Ив. Василчин. Двуобреден езически раннобългарски некропол при с. Черна, Толбухински окръг. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, с. 213; Р. Рашев, Ст. Станилов. Ранносредновековен некропол при с. Ножарево, Силистренски окръг. — АОР за 1984, Сливен, 1985, с. 265; Р. Рашев, Ст. Станилов, Г. Атанасов. Старобългарски езичес-

ки некропол и селище при с. Ножарево, Силистренски окръг, АОР за 1985, В. Търново, 1986, 184—185; Р. Рашев, Ст. Станилов, Г. Атанасов. Ранносредновековен некропол при с. Ножарево, Силистренски окръг. — АОР за 1986, Разград, 1987, с. 258; Р. Рашев, Ст. Станилов, Г. Атанасов. Ранносредновековен некропол при с. Ножарево, Разградска област АОР за 1987, Благоевград, 1988, с. 206; Р. Рашев, Ст. Станилов, Г. Атанасов. Старобългарски некропол при с. Ножарево, Разградска област. — АОР за 1988, Кърджали, 1989, 158—160; Р. Рашев, Ст. Станилов. Ранносредневековый могильник у с. Ножарево, Силистренский округ (предварительное сообщение). — В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, 214—220; Р. Рашев, Ст. Станилов, Г. Атанасов. Ранносредновековен езически некропол при с. Ножарево, Разградска област. — АОР за 1990, Ловеч, 1991, с. 170; Р. Рашев. Средновековен некропол при с. Караманите, Варненска област. — АОР за 1988, Кърджали, 1989, 160—161; Р. Рашев. Ранносредновековен некропол в с. Караманите, Варненска област. — АОР за 1989, Кюстендил, 1990, с. 123; В. Йотов. Раннобългарски некропол при с. Хитово, Толбухински окръг. — В: Проблеми на българската история и култура. С., 1989, 221—230; В. Йотов. Ранносредновековен некропол Хитово — 3. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. II. С., 1991, 101—108; М. Димитров. Старобългарски некрополи в Балчик (VII—IX в.). — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 87—100.

[8] Н. Я. Мерперт. О генезисе салтовской культуры. — КСИИ МК 36, 1951, 14—30.

[9] В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге. М., 1964.

[10] С. А. Плетнева, А. Г. Николаенко. Волоконовский древ неболгарский могильник. — СА, 1976, 3, 279—297; О. В. Иченска. Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Нетайловского могильника. — В: Древности Поднепровья. М., 1981, 80—96; С. А. Плетнева. На славяно-хазарском пограничье. М., 1989; К. Красильников. Могильник древних болгар у с. Желтое. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1991, 62—81; М. Швецов. Могильник „Зливки". — В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1991, 109—123.

[11] И. А. Баранов. Таврика в эпоху раннего средневековья. 1990, 107—115.

[12] Ст. Ангелова, Л. Дончева-Петкова. Сходства и различия между паметниците от кримския вариант на Салтово-Маяцката култура и културата на Първото българско царство. — В: Българите в Северното Причерноморие, I, В. Търново, 1992, 30—40.

[13] Б. В. Магомедов. Черняховская культура северо-западного Причерноморья. М., 1987.

[14] В. В. Седов. Происхождение и ранняя история славян. М., 1979, 86—87.

[15] А. Д. Удальцов. Племена Европейской Сарматии II в. н. э. — СЭ, 1946, 2, 41—50.

[16] С. Моринц. Некоторые вопросы сарматского населения Молдове и Мунтинии в связи с фокшанском погребением. — Dacia, 1953, 3, 170—171; Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. — МИА, 89, 1960; Э. А. Рикман. Этническая история Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. 1975, 30—69, 317—323.

[17] В. В. Кропоткин. Могильник Суук-су и его историкоархеологическое значение (по данным погребального обряда). — СА, 1959, 1, 181—194; А. Богданова, И. И. Гущина. Новые могильники II—III вв. н. э. у с. Скалистое в Крыму. — КСИА АН СССР 112, 1967, 132—139; Т. Н. Высотская. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. К., 1972, 69—101; И. И. Гущина. Население сарматского времени в долине реки Бальбек в Крыму (по материалам могильников). — В: Археологические исследования на Юге — Восточной Европы. М., 1974, 32—64, 127—145; И. С. Пиоро. Крымская Готия. К., 1990; А. И. Айбабин. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. — В: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 1990, 5—86, 175—240.

[18] В. А. Кузнецов. Аланская культура центрального Кавказа и ее локальные варианты в V—VII в. — СА, 1973, 60—74.

[19] М. П. Абрамова. К вопросу об аланской культуре Северного Кавказа. — СА, 1878, 1, с. 73.

[20] В. Б. Ковалевская. Op. cit., p. 146.

[21] М. П. Абрамова. Op. cit., 76— 77.

[22] К. Ф. Смирнов. Сарматские катакомбные погребения Южного Приуралья-Поволжья и их отношение к катакомбам Северного Кавказа. — СА, 1972, 1, 75—76.

[23] Т. М. Минаева. Археологические памятники на р. Гиляч в верховьях Кубани. — МИА, 23, 1951, 273—301; К. Ф. Смирнов. О некоторых итогах исследования могильников меотской и сарматской культуры Прикубания и Дагестана. — КСИИМК, XXXVI, 1951, 151—160; Е. П. Алексеева. Археологические расскопки у аула Жако в Черкесии. — КСИИМК, 60, 1955, 73—79; Г. С. Федоров. Погребальные сооружения и обряды погребении верхнечирюртовских могильников и их этническая интерпретация. — В: Вопросы истории и этнографии Дагестана. Сборник сообщении, V, Махачкала, 1974; Г. М. Магомедов. Образование Хазарского каганата. 1983, 61—87, 204—224.

[24] М. П. Абрамова. Op. cit., 72—82.

[25] В. П. Шилов. Калиновский курганный могильник. — МИА, 60, I, 1959, 323—353; К. Ф. Смирнов. Курганы у сел Иловатка и Политотдельское, Сталинградской области. — МИА, 60, I, 1959, 206—322; И. В. Синицин. Археологические исследования Заволжского отряда (1951—1953). — МИА, 60, I, 1959, 39—205.

Eléments sarmates dans les nécropoles païennes de la Bulgarie du Nord-Est et de la Dobroudja du Nord

E. ANGHELOVA

(Résumé)

L'auteur s'appuie dans cet article sur la synthèse des données relatives au rite de l'inhumation selon la manière païenne des nécropoles bi-rituelles dans l'actuelle Bulgarie du Nord-Ouest et la Dobroudja du Nord, pour procéder à une analyse rétrospective des complexes attestant une présence sarmate certaine. Les observations sur certaines des variantes des cultures Saltovo-Majats et Tchernjahovsk, les complexes alans du Caucase et les monuments sarmates tardifs de Crimée, de Moldavie et de la Basse-Volga, portent à la conclusion que l'on peut parler de la présence parmi les Protobulgares du Premier royaume de groupes de population se trouvant dans une parenté génétique avec la communauté de langue iranienne. L'auteur indique que pour pouvoir admettre la validité de ces conclusions, il est nécessaire de procéder à une analyse comparative sur le plan des complexes liés avec les Goths.

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ

Женски портрети от Антониновата епоха от Националния археологически музей в София (II)

РУМЯНА МИЛЧЕВА

Включените в настоящото изследване четири паметника са повлияни от шестия портретен тип на Фаустина Млада, което ми даде основание да ги обединя в една група.

1. Фрагмент от женска глава (обр. 1 а, б, в)

Намерен в Бесапара (дн. с. Синитово)
НАМ — София, инв. № 5950.

ГНМ, 3, 1921, 198—200; Д. Ц о н ч е в. Римският път Philippopolis Tugugerum Bessapara. — ГНАМПл, 2, 1950, 79, № 3; В. П о п о в а - М о р о з. Римската портретна пластика от Бесапара и нейната територия. ГНАМ, 8, 1992, 205—206, обр. 2—3 (времето на Юлия Мамея).

Запазена е само горната част на главата с очите и по-голямата част от прическата. Очуквания: дясното око и основата на носа.

Запазена височина: отпред — 0,11 м; отзад 0,16 м.

Изработена е от бял мраморизиран варовик.

Представената млада жена е с ниско чело и неголеми асиметрично оформени очи, полупокрити от тежки, заоблени клепачи. Същите са отделени от подвеждието посредством дълбока гънка. Левият клепач е по-издължен в съответствие с видимо по-изтеглената форма на окото. Релефна полукръгла линия ясно очертава ириса, а гледецът е конкавно предаден. Върху широко извитите дъги на веждите са нанесени еднакви по големина, успоредно разположени чертички, обозначаващи косъмчетата. Повърхността на лицето не е изгладена; навсякъде се виждат следите на длетото.

Косите са разделени на път и сресани встрани на меки вълни. Така оформеният венец обгражда цялото чело, след което се вмъква под правите коси, които се спускат от областта на темето. Отзад на това ниво се вижда завършек на неголям кок, сплетен очевидно от събиращите се на тила коси. Доколкото е запазена фризурата, тя напомня тази на Фаустина Млада от шести портретен тип (от 159 г.?)[1]. Тя се характеризира от фронтален пояс от накъдрени коси, изтеглен от челото до тила; гладки коси на калотата, сресани под прав ъгъл към тези от фронталния венец и малък, ниско разположен кок. Ако се опитаме да реконструираме прическата на младата жена от Бесапара, ще видим че тя е изглеждала приблизително по същия начин. По-различно оформени са само косите в предния ѝ дял. При нея те не са ондулирани, а вълнообразно раздвижени и обхващат само участъка от челото до ушите. Независимо от това фризурата е един сигурен аргумент за датирането на разглежданата глава в средноантониновата епоха. Интересно е да отбележа, че тя намира и известна физиономична прилика с Фаустина Млада и по-специално с портрета ѝ от Дирахион (дн. Албания)[2] и с този от Мала Азия, сега в Либигхауз във Франкфурт на Майн[3]. Това сходство се проследява в невисокото, почти правоъгълно чело, в дъговидно извитите вежди и отчасти от предаването на очите.

В. Попова-Мороз, която също се занимава с този паметник, предлага една по-късна дата — времето на Юлия Мамея (222—235 г.)[4]. Като изхожда преди всичко от прическата, авторката посочва, че тя е напълно сходна с тази от някои изображения на Юлия Мамея. Единствената разлика според нея е, че при портретите на императрицата „косите са представени в радиално разположени ивици,

1а

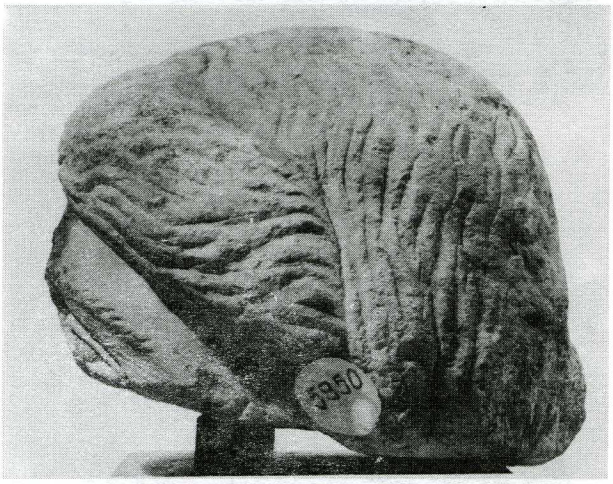

1б

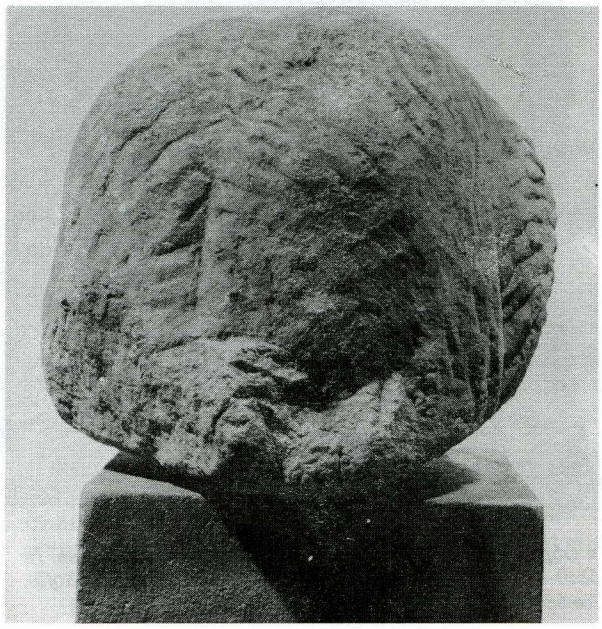

1в

• *Обр. 1 а, б, в. Фрагмент от женска глава, НАМ – София, инв. № 5950. Fig. 1 а, б, в. Fragment de tête de femme, MNA – Sofia, No 5950*

т. нар. Melonenfrizur“[5]. Тук ще си позволя да напомня, че специално иконографията на Юлия Мамея е много добре проучена. Първият сигурно идентифициран портрет на императрицата е познат още от края на XVIII в. Днес са известни вече 28 копия, но при нито едно от тях Юлия Мамея не е с Melonenfrizur или някаква подобна прическа, а с типичната за средно- и късносеверовата епоха Helmfrisur[6]. Тя е представена от разделени на път и вълнообразно накъдрени коси; оформени в по четири надлъжни вълнообразни падини, те извиват към темето, като оставят ушите изцяло открити; отзад на тила косите се събират в напречно овален кок от типа гнездо. От изложеното се вижда, че главата от Бесапара няма нищо общо с посочения фризурен тип. Авторката не е обърнала внимание и на още една подробност. Единственият паралел, който тя привежда, е портретът на императрицата от Капитолийски музей[7]. Той обаче е почти изцяло реставриран, и то така занаятчийски и неточно, че не предлага никакви сигурни данни за съпоставка.

Нашият екземпляр намира много близка аналогия в женския портрет от Мала Азия, сега в музея Пол Гети, определен като обожествено изображение на Фаустина Млада[8]. Той е с puntello, което ще рече, че се касае най-вероятно за реплика на официален прототип. Физиономичните му черти обаче не се покриват с нито един от общо деветте портретни типа на императрицата. Явно, скулптурата представя някоя друга високопоставена дама или пресъздава образа на Фаустина Млада, но видоизменен, неотговарящ на традиционните ни представи за нея. Въпросът остава открит с това уточнение само, че малоазийският портрет се нарежда много по непосредствено до Весапарския, отколкото до който и да е било от портретите на императрицата. Последното се основава на типологичната им зависимост, убедително илюстрирана от почти еднаквата фризура и твърде сходните черти на лицето. И при двата портрета симетричните вежди извиват в широки дъги и достигат до слепоочията; непластичната моделировка на гъстите косъмчета е също съвършено еднаква; дебели, заоблени горни клепачи се спускат тежко върху ириса и гледеца; челото е ниско, с гладка опъната кожа. Приликата им е безспорна, но разбира се, се установяват и някои различия: При главата от Мала Азия очите са окръглени, докато при нашия паметник те са по-изтеглени и разкривени.

Прическите са много близки не само като форма, но и като трактовка. И при двете скулптури фронталните коси не са фризирани, а

само вълнообразно раздвижени. Набраздяванията, които обозначават отделните кичури, са нанесени малко грубовато върху повърхността, но въпреки това косите изглеждат естествено. Косите на калотата са предадени доста по-обобщено, чрез прави, паралелно изтеглени врязвания. Така оформени те сякаш губят реалната си структура.

Физиономичните особености и стилово-техническото изпълнение на двата портрета показват, че в основата им стои един първообраз. Главата от Мала Азия, която би трябвало да е негово копие, е дело на по-опитен майстор, докато Бесапарската, която е изчукана по-несръчно, не е така пряко свързана с оригинала. Възниква въпросът, какъв е нейният произход. Възможностите са две. Едната е да е внесена от Мала Азия, което за една непретенциозна в художествено отношение творба изглежда малко вероятно. Другата, която е по-приемлива, е да е изпълнена от малоазийски скулптор, за каквито има епиграфски данни, че са работели в каменоделските ателиета на юг от Стара планина[9].

2. Женска глава (обр. 2 а, б, в, г)

Намерена в Ескус (дн. с. Гиген).

НАМ — София, инв. № 6840-7024 (сега в НИМ).

ИАИ, 13, 1939, 483, обр. 229—230; V. Popova-Moroz. Roman Portraiture from III c. in Thracia and Moesia. — In: Atti della II. Conferenza Internazionale sul Ritratto Romano. Roma 1984 (1988), S. 432, Taf. 21—22 (късносеверова-следсеверова епоха); В. Попова-Мороз. Римският женски скулптурен портрет от II—III в. в България. — В: Втори международен конгрес по българистика. Т. 16, 31. Доклади. С., 1988.

Главата е сравнително добре запазена. Отчупена е в основата на врата. Носът е очукан. На места (челото и косата) повърхността е олющена. Отзад главата е леко приплесната и със следи от хоросан. На темето има дупка.

Височина: 0,305 м; вис. от брадичката до темето: 0,235 м.

Изработена е от бял плътен варовик.

Главата е принадлежала на бюст или статуя, както показва фрагментът от дреха, запазен на врата и плещите. Представена е жена с индивидуално оформени матронални черти на лицето. Широко и плоскостно скулптирано, то е характеризирано от нискоизвиващите над очите вежди; от широк масивен нос, тънки, леки свити устни, горната от които излиза напред и от широка ъгловата брадичка. Очите са бадемовидни с изпъкнала очна ябълка и недебели, лентообразни горни клепачи.Поставеният непосредствено под тях гледец е малък, ясно контуриран с полукръг. Ирисът

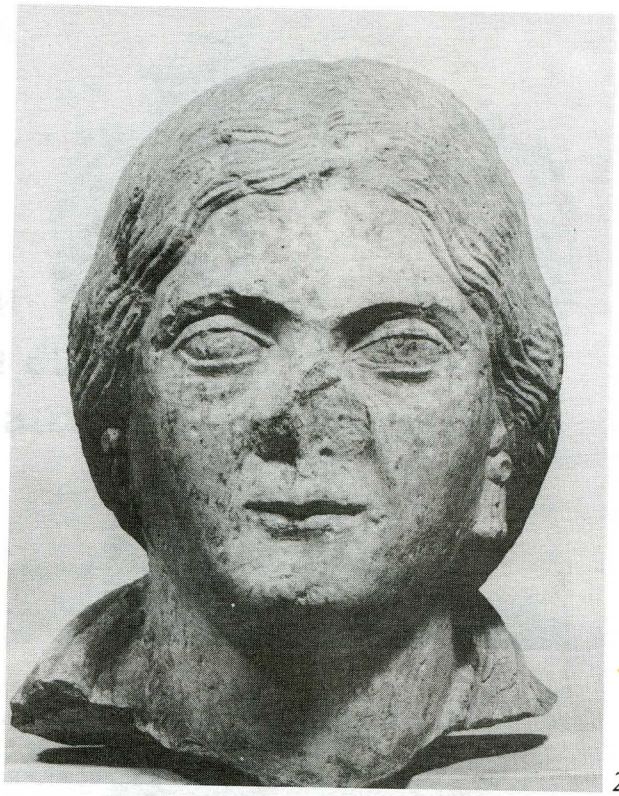

2а

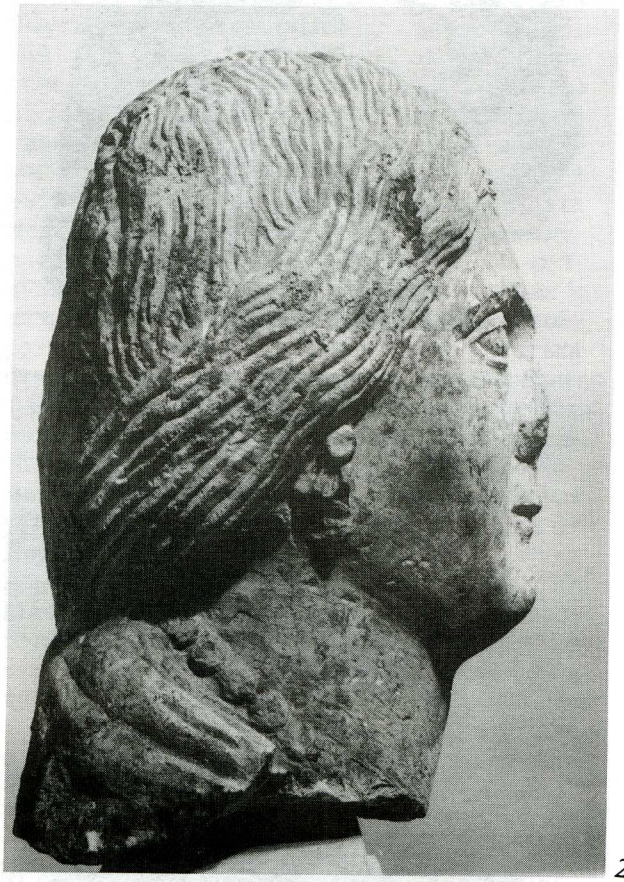

2б

• *Обр. 2 а, б, в, г. Женска глава, НАМ – София, инв. № 6840–7024. Fig.2 а, б, в, г. Tête de femme, MNA – Sofia, No 6840–7024*

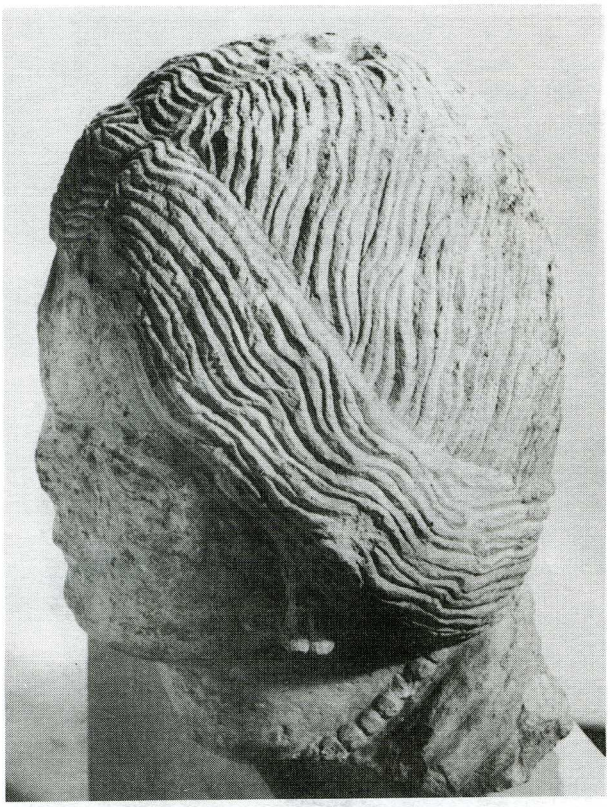

2в

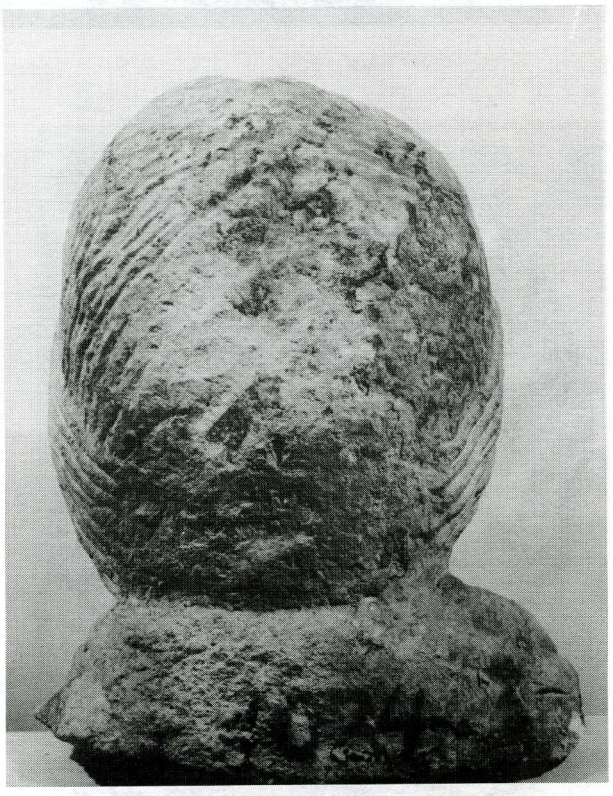

2г

също е маркиран. Леките гънки под очите, както и по-дълбоките над устата, издават не съвсем младата възраст на представената жена. Изразът на лицето излъчва спокойствие и съсредоточеност.

Разделени на път, косите обграждат умерено високото чело, след което се спускат към ушите и достигат до тила, описвайки едва забележими вълни. Косите, които покриват калотата, са гладки, сресани под прав ъгъл към тези от фронталния пояс. Отделните снопове са предадени чрез дълги, грубо изпълнени врязани линии. Отзад прическата е недовършена, повърхността е грапава. Но това, което е особено важно в случая е, че в областта на тила се проследяват очертанията на малък кок[10], който, както по всичко личи, не се е предвиждало да бъде изработен. Неговата големина и разположение показват типичните белези на модата от времето на Средните Антонини. Фризурата, доколкото може да се съди за нея, наподобява тази на Фаустина Млада от шести портретен тип, която се среща и при много частни портрети от 60-те — 80-те години на н.в.[11] Прическата на разглежданата глава има същата схема, но косите, които оформят челния ѝ венец, са предадени по-опростено: те не са накъдрени, а само вълнообразно раздвижени. Построението на фризурата позволява с голяма доза увереност портретът от Ескус да бъде отнесен към средно до късноантониновата епоха, а не както предлага В. Попова-Мороз към късносеверовата до следсеверовата[12].

Главата е изработена без особено старание и при това от лошокачествен материал. Тя чувствително се отличава от съвременните ѝ женски изображения, създадени в ателиетата на големите художествени центрове. При тях формите на лицето са меко и нежно моделирани, а косите грижливо оформени.

Жената е с обеци и гердан, скулптирани от същия камък заедно със самия портрет, подобно на тези от палмирските надгробни релефи[13]. Обеците са съставени от малко сферично топче, на което висят две висулки, а огърлицата — от еднакви по големина цилиндрични камъчета. Вероятно са представени украшения от злато и перли. Този тип накити — обеци с една или повече висулки и гердани, за направата на които са използвани геометрични форми (било то кръгли, цилиндрични или многоъгълни), са характерни за римското ювелирно изкуство от II—III в.[14] В кръглата пластика женските изображения с обеци не са малко. При повечето от тях обаче само дупките на ушите показват, че са били украсени, а самите обеци, които са били изработени от метал, не са запазени. Макар броят на моделираните от камък да е незначителен[15] прави впечатление, че те се срещат предимно при паметниците от Балканския полуостров. Интересно е да отбележа, че при два от тях (тук разглеждания портрет от Ескус и този от Добруджа (?), сега в Археологическия институт в Букурещ[16], обеците имат почти еднаква форма. Съвсем слабо застъпена в кръглата скулптура е и огърлицата[17].

Практиката да се представя пълния комплект накити е широко разпространена във фаюмския портрет[18]. Най-цялостна изява обаче тя намира в надгробните релефи от Палмира, при които украсата на женския костюм е особено пищна и многообразна по форми[19]. У нас подобни примери предлагат предимно надгробните паметници от долината на Струма и Места: една голяма част от женските образи са с обеци и колиета[20]. Но в портретната пластика, доколкото ми е известно, единствено при тук разглеждания паметник, бижутата са изцяло от камък. Появата им в портретното изкуство на провинция Мизия очевидно не е случайна, а тясно свързана с културното влияние на страните от Изтока, намерило, както сочат примерите, добра почва на Балканите[21]. Трябва да се каже, че с комплект накити е и една женска глава от Рациария, но при нея те са предадени по-различно — гердanът е скулптиран, докато за обеците се съди само по пробитите уши[22]. От тази вариантна форма също не са познати други примери. Тя внася повече изисканост в изображението и, изглежда, тъкмо поради това майсторът на тази издържана в художествено отношение работа я е предпочел. Макар да не са еднакви по качество, и двете скулптури свидетелстват за нарасналия вкус към лукса сред местната провинциална аристокрация, към която несъмнено са принадлежали и представените дами от Рациария и Ескус. Следователно последната не е една неопределена женска глава, а образ с твърде ясна възрастова и социална характеристика. Друг е въпросът, че ограничените възможности на местния каменоделец не са му позволили да постигне необходимото художествено и естетическо въздействие. И в този смисъл не е чудно, че паметникът не намира преки аналогии, а само бегло сходство с един женски бюст от Крит, който се отнася към средноантониновата епоха[23]. Лицето е също така пълно и с месеста, натежала брадичка, но със свежи, заоблени форми, окръглени очи и по-изразителни устни. Това, което в най-голяма степен ги сближава е сходното подреждане на косите, но не и трактовката им. Екземплярът от Ескус показва подобна прилика по отношение на фризурата с цяла поредица женски портрети от 60-те — 80-те години на II в.[24]

3. Женска глава capite velato (обр. 3 а, б, в, г)

Местонахождение, неизвестно.
НАМ — София, без инв. номер.
Непубликувана.

Главата не е добре запазена. Лицето е доста очукано; на места повърхността на косите е изтрита. На темето има дупка.

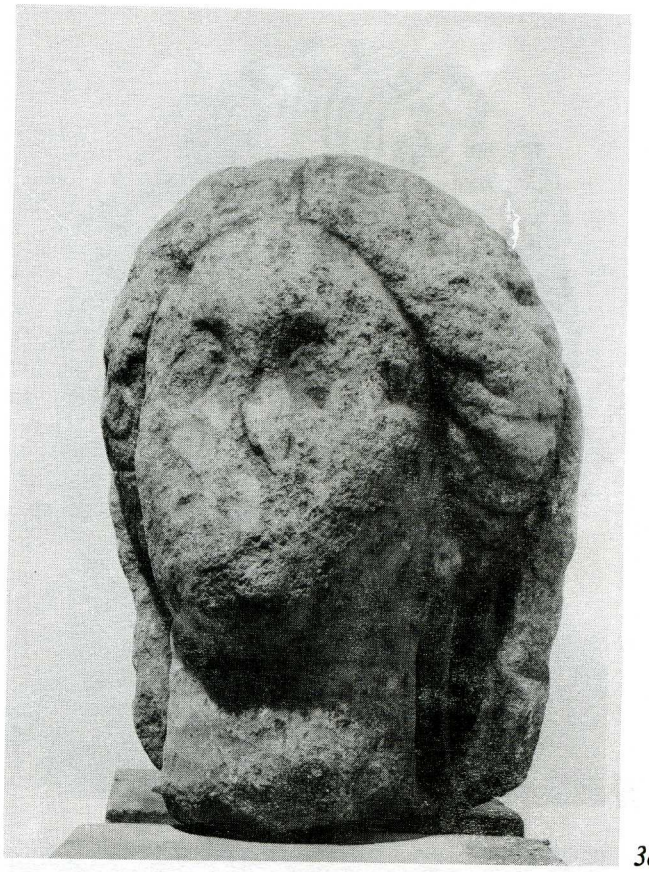

3а

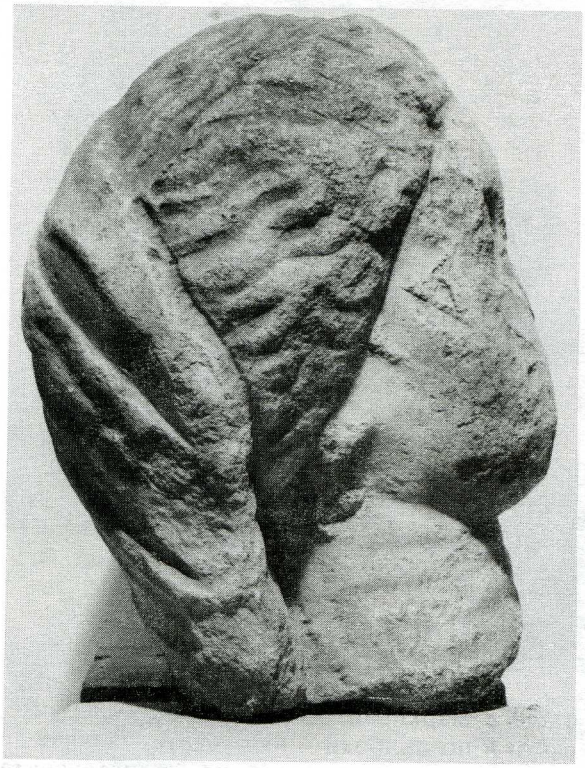

3б

• *Обр. 3 а, б, в, г. Женска глава capite velato, НАМ — София, без инв. №. Fig. 3a, б, в, г. Tête de femme capite velato, MNA — Sofia, sans numéro d'inventaire*

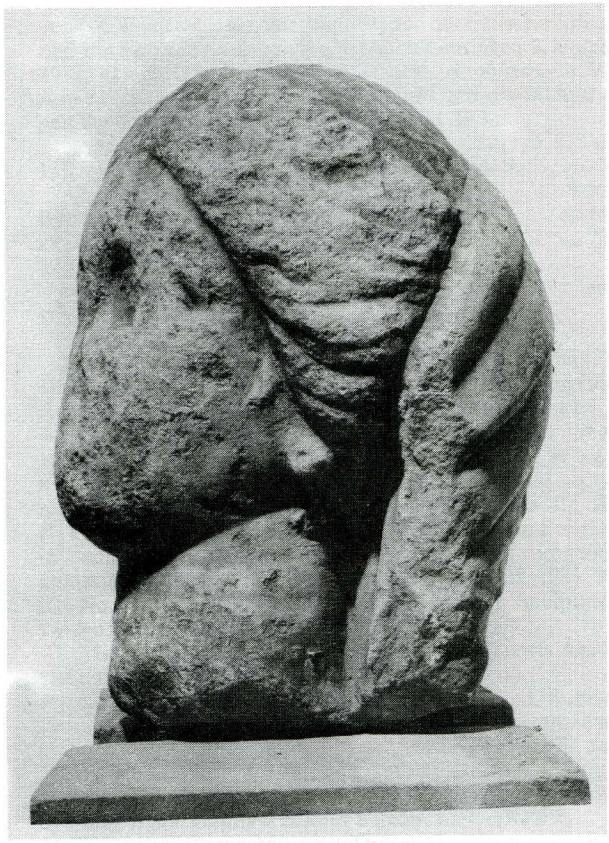

3в

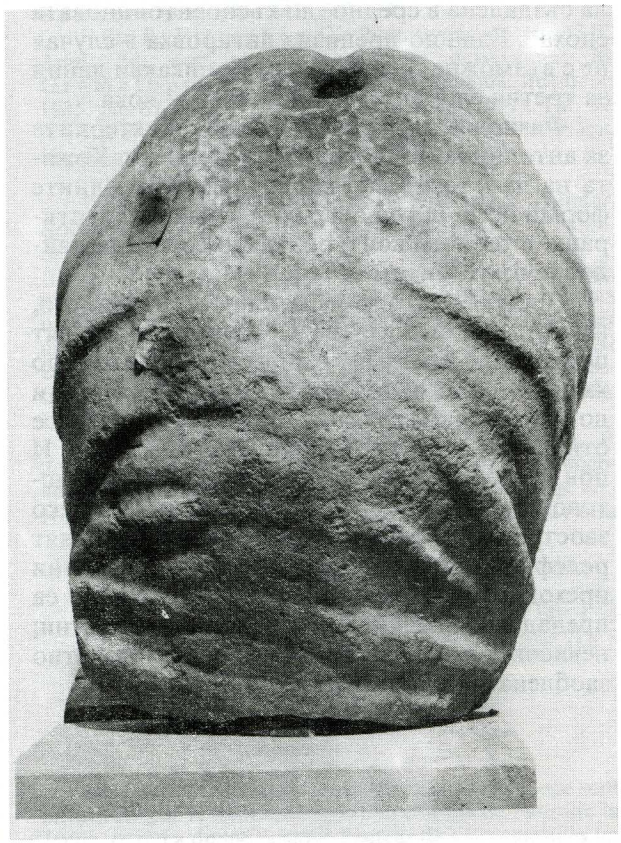

3г

Височина: 0,34 м; само на лицето: 0,255 м.

Изработена е от недоброкачествен мрамор.

Главата е част от портретна статуя. Тя представлява традиционният за женските статуи тип capite velato, който се среща особено често през антониновата епоха[25]. Лицето е овално и пълно, с открито заоблено чело, напращели бузи и месесто, поотпуснато подбрадие. Главата се носи от издължен, стабилен врат: дълги хоризонтални гънки набраздяват цялата му повърхност. Характерните особености на лицето — натежали форми и начало на двойна брадичка, са елементи, които ни дават основание да го определим като портрет на матрона.

Прическата повтаря тази при екземпляра от Ескус, тук № 2. Фронталните коси са сресани на плоски вълни и обхванати с един венец, който минава покрай челото, спуска се над ушите, където се разширява в дълбочина и достига до тила. Косите на калотата са причесани назад и точно под темето се скриват под неестествено ниско поставено покривало. Скулпторът не си е направил труда да отрази очертанията на кока под наметалото. Впрочем качествата му на майстор личат в цялостното изпълнение на паметника и особено в трактовката на косите; те са грубо и сумарно предадени чрез широки врязвания и дълги линии.

Характерно оформената фризура и чертите на лицето и по-специално заобленните му форми и натежалото подбрадие, в които се чувства влиянието на портретите на Фаустина Млада, показват, че разглежданата глава, е била създадена в средно- до късноантониновата епоха. Към тази дата насочва и плавно падащото на дълбоки хоризонтални гънки наметало. Практиката част от дрехата да покрива главата е била свързана с ритуални традиции. При различни церемонии, като религиозни шествия, жертвоприношения, погребения, венчавки се изисквало жената да бъде със забулени коси, обичаи, запазени и до наши дни[26].

Както посочих статуите от типа capite velato са най-разпространени през антониновата епоха. Това намира потвърждение и сред българските паметници. Такива са още две женски глави от Ескус[27], една от Филипопол и една от Одесос[29]. Известни са и други подобни примери, но те не са портретни глави[30], а идеални изображения.

4. Фрагмент от женска глава (обр. 4 а, б)

Намерен във Филипи (Гърция).

НАМ — София, инв. № 5757.

Непубликуван.

Главата е гладко отчупена в задната поло-

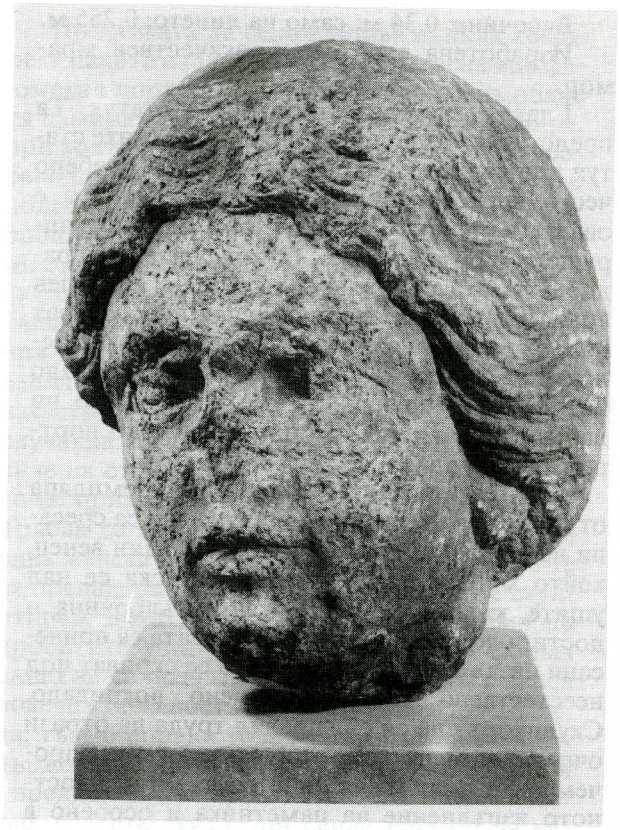

4а

4б

• *Обр. 4 а, б. Фрагмент от женска глава, НАМ – София, инв. № 5757. Fig. 4 а, б. Fragment de tête de femme, MNA – Sofia, No 5757*

вина. Носът и веждите са очукани. Повърхността е силно обветрена.

Запазена височина: 0,21 м.

Изработена е от марморизиран варовик, белезникав на цвят, на места с жълти петна.

Главата представя млада жена с миловидни, съразмерни черти на лицето, от което не става ясно дали е била гъркиня или римлянка. Тя гледа замислено и сякаш малко угрижено.Очите са силно изтеглени и с извити надолу външни ъгли: гледецът не е издълбан, а хубаво очертан с пълен кръг; ирисът също е маркиран. Малки, изразителни устни. Долната от тях фино подчертава естествено намерения предход между нея и неголямата, заоблена брадичка. Макар повърхността на лицето да е доста повредена, все още се вижда, че то е със свежи, нежни форми, както и това, че е набраздено от две меки, назолабиални гънки.

Запазената част от прическата отговаря съвсем точно на добре познатата ни от портретите на Фаустина Млада фризура от края на 50-те години на II в. (шести портретен тип): разделени на път и вълнообразно накъдрени с маша, косите се спускат от челото до тила, като оставят само долната част на ушите открита: косите на калотата са гладки, сресани под прав ъгъл към тези от фронталния пояс. Следователно разглежданата скулптура е била създадена в средно- до късноантониновата епоха[31]. Една по-прецизна датировка в случая не е възможна, тъй като нямам никакви данни за третия елемент от прическата — кока.

Физиономията също показва характерните за антониновите портрети особености. Кожата на лицето е меко моделирана; отделните форми не са остро очертани, а фино скулптирани, с разлети контури, както се вижда найдобре от устните.

Построението и изражението на лицето, изгледът и схемата на фризурата, поставят портретния фрагмент от Филипи в близост до женския бюст от Мала Азия, излят от бронз и до мраморната глава от Любляна[32], които се отнасят към 60-те — 80-те години на II в. И при трите женски изображения, които възрастово си пасват добре, лицето е овално и леко заострено към брадичката; повърхностният релеф е разчленен чрез плавни, органични преходи; погледът е съзерцателен. Сходно са предадени и малките, хубаво оформени устни; невисокото, почти триъгълно чело и приятно заобленатa брадичка.

[1] K. Fittschen. Die Bildnistypen der Faustina Minor und die Fecunditas Augustae. — Abch Göttingen 3. Folge, 1982, 41—42; 53 ff., Taf. 23, 1—4; вж. напоследък и W. Ameling. Die Kinder des Mars Aurel und die Bildnistypen der Faustina Minor. — ZPE, 90, 1992, 149 ff.

[2] M. Korkuti. Skqiperia Arkeologjike. 1971, S. 9, Taf. 110; K. Fitschen. Die Bildnistypen. Op. cit., S. 55, No 3.

[3] Музеят Либигхаус, инв. № 2376; P. C. Bol. Bildwerke aus Stein und aus Stück von archaischen Zeit bis zur Spätantike, Antike Bildwerke, Bd. I, 1983, 243 ff., No 77, Taf. 77, 1—4.

[4] В. Попова-Мороз. Римската портретна пластика. Цит. съч., 205—206.

[5] Пак там.

[6] Вж.: J. J. Bernoulli. Römische Ikonographie II (3), 1894. 190 ff.; B. M. Felletti Maj. Museo Nazionale Romano. Iritratti, 1953. 106 ff., No 47—60; J. Meischner. Das Frauenporträt der Severerzeit. Diss. Berlin 1984. 105 ff., No 79—93; 95; 97; H. B. Wiggers — M. Wegner. Caracalla, Geta, Plautilla; Macrinus bis Balbinus. Das römische Herrscherbild, III (1), 1971, 201; 205 ff.; K. Fittschen, P. Zanker. Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom, Bd. III, 1983, 30 ff., No 33—35; S. Wood. Roman Portrait Sculpture, Leiden, 1986, 59—60; 125—126.

[7] В. Попова-Мороз. Римската портретна пластика, цит. съч., с. 206, заб. 10.

[8] Музеят Пол Гети, инв. № 79AA57; J. Frel. Roman Portraits in the Getty Museum. Exibition „Caesars and Citizens". Tulsa, 1981, S. 75, No 57 mit Abb.; Le monde des Césars. Ausst. Genève, 1983, 145, Taf. 29, a-c.

[9] М. Тачева-Хитова. Ролята на преселниците от Мала Азия, Сирия и Египет в икономическия и културен живот на Долна Мизия и Тракия (I.—III. в. от н. е.). (Автореферат на дисертация). В. Търново, 1969, с. 7 и сл.; M. Tatscheva-Chitova. Handwerker und Kaufleute aus dem griechischen Osten in Thrakien (I—III Jh.). — In: Acta Conventus XI „Eirene", 1972. 87 ff.

[10] Подобен пример вж. при K. Fittschen, P. Zanker. Op. cit., No 142, Taf. 169.

[11] Вж. K. Fittschen. Die Bildnistypen, op. cit., 53 ff., Anm. 34, a-x; срв. и следните паметници: M. Gramatopol. Portretul roman in Romania. Bucuresti, 1985, No 67, Taf. 67 a-b; A Ephem, 1985 (1987), Taf. 32; Antike Porträts aus Jugoslawien. Ausst. Frankfurt am Main, 1988, No 156 mit Abb.

[12] V. Popova-Moroz. Op. cit., S. 432.

[13] Вж. H. Ingholt. Studier over Palmyrensk Skulptur. Kobenhavn, 1928; M. A. R. Colledge. The Art of Palmira, 1976.

[14] Antiker Schmuck. Ausst. Kassel, 1980, 9 ff., mit Abb.; вж. и А. Димитрова. Развитие и стилови особености на ювелирното изкуство в Тракия и Мизия през I—III в. — Проблеми на изкуството, 3, 1982, 33 и сл.; L. Russeva-Slokoska. Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum — Sofia. London, 1991. 23 ff.; 43 ff. mit Abb.

[15] Вж. следните паметници: K. Fittschen, P. Zanker. Op. cit., 110—111, No 165, Taf. 194 и там посочения пример под заб. 2; M. Gramatopol. Op. cit., No 45, Taf. 45; No 67, Taf. 67 a-b; No 86 a-c; женска глава от Ескус, сега в ОИМ — Плевен: МПК, 2, 2986, 62 с обр.

[16] M. Gramatopol. Op. cit., No 67, Taf. 67 a-b.

[17] Вж. следните паметници: S. Ferri. Arte romana sul Danubio. Milano, 1933, Taf. 392—393; Й. Атанасова-Георгиева, Д. Митова-Джонова. Антична пластика от Видинския музей. С., 1985, с. 18 с обр.; пак там, с. 46 с обр.; A. Stavridis. — RM, 93, 1986. 253 ff., Taf. 108—109; вж. и там посочения пример под заб. 4.

[18] H. Drerup. Die Datierung der Mumienporträts. Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, 19, Bd. 1. 1933; H. Zalosser. Porträts aus dem Wüstensand. Die Mumienporträts und verwandte Denkmäler, 1966; с подробна литература.

[19] Ал. Ал-Хатибл. Палмирският надгробен портрет (I—III в.). — Археология, 1977, № 2, с. 2 и сл.; D. Deppert-Lippitz. Die Bedeutung der palmyrenischen Grabreliefs für die Kenntnis römischen Schmucks. — In: Palmyra. Geschichte, Kunst und Kultur der syrischen Oasenstadt. 1987; J. Chehade. Zu Schmuckdarstellung auf palmyrenischen Grabrelief. — In: Palmyra. Gechichte, Kunst und Kultur der syrischen Oasenstadt. 1987.

[20] Вж. следните примери: Д. П. Димитров. — ИАИ, 13, 1939, обр. 9; 56; 59; 61; 74; 76 и 91; Същият. — Македонски преглед, 3, 1940, обр. 10; 12; Същият. — Беломорски преглед, 1, 1942, обр. 35—36.

[21] Д. П. Димитров. Особености за римския портрет в Тракия и Македония. — ГСУ ИФФ, 39, 1943, с. 15; М. Тачева-Хитова. Цит. съч., 7 и сл.

[22] ОИМ — Видин, инв. № I - 851; Й. Атанасова-Георгиева, Д. Митова-Джонова. Цит. съч., с. 18 с обр.

[23] Копенхаген. Ню Карлсбергска глиптотека J No 791: H. Jucker. Das Bildnnis im Blätterkelch. 1961. 98 ff., St 46, Taf. 39; V. Poulsen. Les portraits romains II. 1974, S. 116, No 108, Taf. 181—182; K. Fittschen. Die Bildnistypen. Op. cit., S. 54, Anm. 34 r.

[24] Срв. посочените примери под заб. 11 и тук разглежданите паметници от НАМ — София.

[25] Вж. K. Fittschen — P. Zanker. Op. cit., No 126—133; Taf. 157—159.

[26] H. Freier. Caput velare. Diss. Tübingen. 1963. 128 ff.

[27] Вж. Р. Милчева. — Археология, 3, 1991, 27 и сл., № 1, обр. 1 а, б, в; № 2, обр. 2 а, б, в и там. цит. лит.

[28] Вж. D. Tsontchev. — Coll. Lat. 39, 1959, 26, No 33, Pl. 10, fig. 33.

[29] Вж. R. Milceva. — In: Atti della II Conferenza Internazionale sul Ritratto Romano, Roma, 1984 (1988). 391 ff. Abb. 1—4 и там цит. лит.

[30] В. Попова-Мороз. Римският женски . . . портрет, цит. съч., 29 и сл. обр. 4 (от Силистра) и обр. 5 (от Монтана).

[31] Музеят за изкуства Уорчестър, инв. No 1966.67: J. Inan. — Ist Mitt, 27/8, 1977/78,276, No 4, Taf. 83, 1—3; J. Inan, E. Alfoldi-Rosenbaum. Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei. Neue Funde, 1979. 339 ff., No 339, Taf. 247—248; K. Fittschen. Die Bildnistypen. Op. cit., S. 53, Anm. 34 x.

[32] Национален музей Любляна, инв. No R 12650: J. Kastelic. Faustina iunior. — In: Festschrift R. Egger 2, 1973, 29 ff., Abb. 1—2; K. Fittschen. Die Bildnistypen. Op. cit., S. 53, Anm. 34 s.

Portraits de femmes de l'époque d'Antonin au Musée national d'archéologie de Sofia (II)

R. MILTCHEVA

(Résumé)

Les quatre monuments considérés dans cette étude sont influencés par le deuxième type de portraits de Faustine la Jeune, ce qui a donné raison à l'auteur de les réunir dans un même groupe. Se fondant sur la coiffure et sur les particularités stylistiques qu'ils dénotent, celui-ci les détermine comme suit:

1. Fragment de tête de femme de Bessapara, Musée national d'archéologie (MNA) — Sofia, No d'inventaire 5959 (fig. 1 a, b, c): vers le milieu de l'époque d'Antonin.
2. Tête de femme d'Escus, Musée national d'archéologie — Sofia, No d'inventaire 6840—7024 (fig. 2 a, b, c, d): vers le milieu ou l'époque tardive d'Antonin.
3. Tête de femme *capite velato* non localisée, Musée national d'arhéologie — Sofia, sans numéro d'inventaire (fig. 3 a, b, c, d): vers le milieu ou l'époque tardive d'Antonin.
4. Fragment de tête de femme de Philippi (Grèce), Musée national d'archéologie — Sofia, No d'inventaire 5757 (fig. (4 a, b): vers le milieu — à l'époque tardive d'Antonin.

Преторианска военна диплома от късноантичния кастел Ятрус при село Кривина, Русенска област (Северна България)

КРАСИМИР БАНЕВ,
ЛЮДМИЛ ВАГАЛИНСКИ

В продължение на тридесет години кастелът Ятрус, определен като късноантичен (IV—VI в.), се проучва от български и немски археолози. През 1992 г. бе документиран за първи път и културен пласт от III в.[1] Наличието на такъв пласт бе потвърдено и през следващите археологически сезони[2]. Характерът на това селище, предхождащо кастела, е все още неясен.

През юли 1994 г. по време на археологически разкопки, ръководени от Л. Вагалински, на територията на кастела бе открит фрагмент от бронзова военна диплома. Находката е от помещение с неизяснено засега предназначение, разположено между *via praetoria* и южната крепостна стена, в пласт, който е бил опожарен между 402/408 и 425/450 г. Това опожаряване, както и предходното от 402/408 г., свързваме с нападение на хуните. Смятаме, че те са атакували кастела и преди катастрофалното му опожаряване през 425/450 г. Откритата диплома принадлежи на едно междинно, по-слабо опожарено подово ниво. Тя бе облепена с въглени и отухлена глина. И след направеното ѝ почистване и консервация следите от опалване личат върху вътрешната ѝ страна. Фрагментът се съхранява в Историческия музей в Русе под инв. № 1413.

Размери: 6 x 5,4 см, дебелина 0,15—0,2 см; тегло 40,14 г.

Запазена е част от първата табела. Текстът и от двете страни на фрагмента се отнася към имената, филиацията и титулатурата на Септимий Север и Каракала. На последните два реда от външната страна четем[3]: NOMINAMILITVMQV— — — |...RAETO-RISDE— — —, т.е.: *nomina militum qu [i militaverunt in cohorti | bus p] raetoris de [cem — — —]*, от което става ясно, че дипломата е издадена вследствие на императорска конституция за уволнение на преторианци. Върху вътрешната страна виждаме една голяма и отлично гравирана буква *C* (вис. 3,5 см), обърната на 90° спрямо текста на дипломата. На 3,5 см вдясно от голямата буква *C* е запазен и един голям разделителен знак. Ясно личи, че тази буква и разделителят са били гравирани преди текста на дипломата и че са част, останала от някакъв друг надпис, по всяка вероятност посветителен:

C(aius, *vel* -o, *vel* -i) — — —.

Известни са и други случаи на вторична употреба на бронзови табели с надпис за направата на военни дипломи[4].

От вътрешната страна буквите от текста на дипломата имат изострени и схематични очертания, характерни за дипломите от III в. Използвани са нетипични съкращения при имената на императори. *Epapuят* е допуснал и една грешка на ред 3 при филиацията на Септимий Север. За щастие тук *intus* на ред 6 е запазен номерът на поредната *tribunicia potestas* за Септимий Север. Виждаме числото *XV*, т.е. 207 г. Лявата хаста на втория знак е ясна и отчетлива, докато за дясната смятаме, че е била само маркирана, без да бъде изсечена. Но ако приемем за случайна драскотина тази напълно права линия с правилен наклон и съединяваща се долу с лявата хаста, то

1а

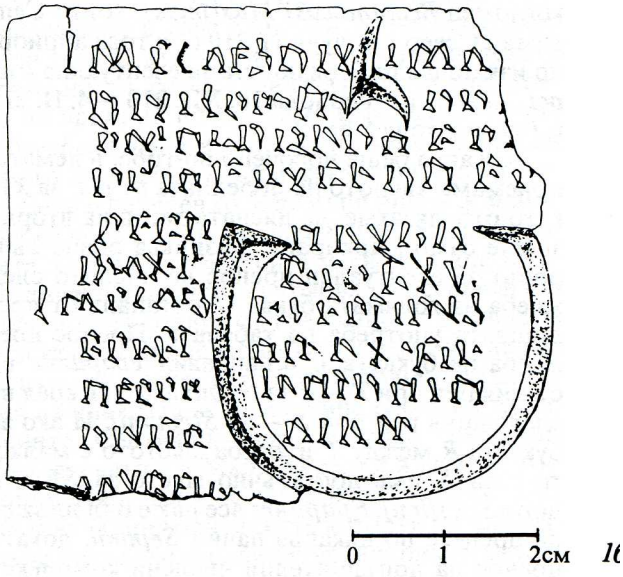

1б

• *Обр. 1 а. Военна диплома на преторианец от Ятрус (Кривина) – intus; б) военна диплома на преторианец от Ятрус (Кривина) – intus (факсимиле). Fig. 1 a. Diplôme militaire d'un prétorien de Jatrus (Krivina) – intus; б) diplôme militaire d'un prétorien de Jatrus (Krivina) – intus (fac-similé)*

следва да приемем, че числото е *XI* и да отнесем дипломата към 203 г. Все пак прави впечатление неестествено силният наклон вляво за един евентуален знак *I*. Така, макар и с известна резерва, приемаме числото за XV и датираме дипломата в 207 г.

Текстът гласи:

intus: tabella I	*extrinsecus: tabella I*
IMPCAESDIV IMA	IMPCAESDIVIMANTON
DIVICOMM ODI	COMMODIFRATERDIVIA
DIVIHADRADNEP (!!)	PRONEPDIVITRAIANIPA
DIVINERVEADNEP (!)	L·SEPTIMIVSSEVERVSPIVSP
5 PERTI NAVGA	5 MAX·PONTIFMAX·TRPO
MAX·T R·POT·XV	IMPCAESL·SEPTIMISEV
IMPCAES L·SEPTIMIS	PARTHMAX·FIL·DIVIMA
BPART HMAX·FIL·	DIVIANTONINIPIIPRON
NEPDIV IANTONIN	VITRAIANIPARTHETDIV
lo DIVITR AIAN	lo MAVRELLIVSANTONINVSP
MAVRELIV	(!) NOMINAMILITVMQV
	RAETORISDE

Imp. Caes (ar) divi M(arci) Anton[ini Pii Germ(anici) Sarm(atici) fil(ius),] divi Commodi frater, divi A[ntonini Pii nep(os),] divi Hadr(iani)[1] pronep(os)[2], divi Traiani Pa[rth(ici) abnep(os),] divi Nerve[3] adnep(os), L(ucius) Septimius Severus Pius Pertin(ax)[4] Aug(ustus) A[rab(icus) Adiab(enicus)[5] Parth(icus)] Max(imus), pontif(ex) max(imus), tr(ibunicia) pot(estate) XV[6], [imp(erator) XI[7], co(n) s(ul) III, p(ater) p(atriae),]
Imp. Caes(ar) L(uci) Septimi Sev[eri Pii Pertinacis Aug(usti) Arab(ici) Adia] b(enici) Parth(ici) Max(imi) fil(ius), divi M(arci) A[ntonini Pii Germ(anici) Sarm(atici)] nep(os), divi Antonini Pii pron[ep(os), divi Hadriani abnep(os),] divi Traiani[8] Parth(ici) et div [i Nervae adnepos[9],]
M(arcus) Aurellius[10] Antoninus P[ius Aug(ustus), tr(ibunicia) pot(estate X, imp(erator) II (?)[11], co(n) s(ul) II;][12] nomina militum qu[i militaverunt in cohortibus p] raetoris de [cem I, II, III, IIII, V, VI, VII, VIII, VIIII, X piis vindicibus, qui pie et fortiter militia functi sunt, ius tribuimus conubi dumtaxat cum singulis et primis uxoribus, ut, etiam si peregrini iuris feminas in matrimonio suo iunxerint, proinde liberos tollant ac si ex duobus civibus Romanis natos.
[a. d. — — — [13].]

1. Hadr. *intus.* На външната страна името на Хадриан не е било съкратено (вж. реконструкцията).

2. pronep. *extrins.*, adnep. (*sic!*) *intus cum errore aerarii;*

adnep. виждаме един ред по-долу, към името на Нерва.

3. Nerve *intus* с опростяване на дифтонга. При реконструкцията на външната страна сме възприели формата *Nervae,* както е в CIL XVI 135.

4. Pertin. *intus.* Смятаме, че на външната страна този когномен е бил изписан изцяло.

5. У A. C a l d e r i n i. Epigrafia. Torino, 1974, p. 345, е посочено, че Септимий Север е получил първо почетния си когномен *Adiabenicus* (195 г.) и след това *Arabicus* (196 г.), но тук, в допълването, сме възприели последователността *Arab(icus) Adiab(enicus)*, както е в диплома 135 на CIL XVI, на p. 5 *intus* и на p. 6 *extrins.* Последователността на тези почетни *cognomina* не е толкова важна в случая. По-важното е, че тук на p. 4 *extrins.* мястото не позволява вмъкването на почетния

когномен *Brit(annicus) Max(imus),* който Септимий Север е получил в 210 г., и това априорно изключва възможността за евентуална *trib. pot. XVIIII,* т.е. периода 10. XII. 210 — 4. II. 211 г. (вж. по-долу 6 бел.).

6. Както беше посочено по-горе, в лемата, приемаме числото на поредната *tr. pot.* за *XV*, като отбелязахме, че дясната хаста на втория знак е само маркирана. Възниква обаче въпросът за евентуален пренос на числото след жлеба на голямата буква *C*, останала от предишната употреба на табелата. Пренос през жлеба на буквата *C* е направил *ерарият* на същия ред при *T — R* за *tr(ibunicia)* и в края на следващия ред при *S* — за *S[eptimi].* И ако за буквата *R* между *T* и жлеба мястото е малко, то след *S* има достатъчно място за *SE* -, и дори *SEP[timi]. Ерарият* все пак е бил длъжен да пренесе по някакъв начин *Septimi*, докато пренос на допълнителни числени комплекси *I, II* или *III* не е бил необходим. Има достатъчно място за *XVI, XVII* или *XVIII*. Изключена е възможността за *trib. pot. XIX,* представена евентуално *XV — IIII* (вж. бел[5]); почетният когномен *Brit(annicus) Max(imus)* липсва и при филиацията, и при титулатурата на Каракала.

7. Десетата си императорска акламация Септимий Север получава през 197 г. A. C a l d e r i n i, *ibid.*, определя с въпросителна периода 198—210 г. за *imp. XI–XIV.* В цитираната диплома от 208 г. Септимий Север е *imp. XI.*

8. Traian. *intus.* На по-горния ред по същия начин името е съкратено: Antonin. На външната страна и двете имена са изсечени изцяло (вж. и бел. 1).

9. При реконструкцията на р. 10 сме изписали изцяло *ADNEPOS.* Разбира се, възможно е и съкращението *ADNEP.* Този ред, както и ред 6, не е бил изпълнен докрай, за да започнат императорските имена на нов ред.

10. Aureliu[s] *intus.*

11. Каракала получава втората си императорска акламация през 207 г. (вж. A. C a l d e r i n i, *ibid.*). Не знаем точната дата на това събитие и ако то е станало след уволнението на преторианците, на р. 10 в реконструкцията трябва да отпадне *IMP·II·*, и редът да остане неизпълнен докрай. Следващият параграф в

• *Обр. 2 а. Военна диплома на преторианец от Ятрус (Кривина) — extrinsecus; б) военна диплома на преторианец от Ятрус (Кривина) — extrinsecus (факсимиле със възстановка). Fig. 2 a. Diplôme militaire d'un prétorien de Jatrus (Krivina) — extrinsecus; б) diplôme militaire d'un prétorien de Jatrus (Krivina) — extrinsecus (fac-similé avec reconstitution)*

2а

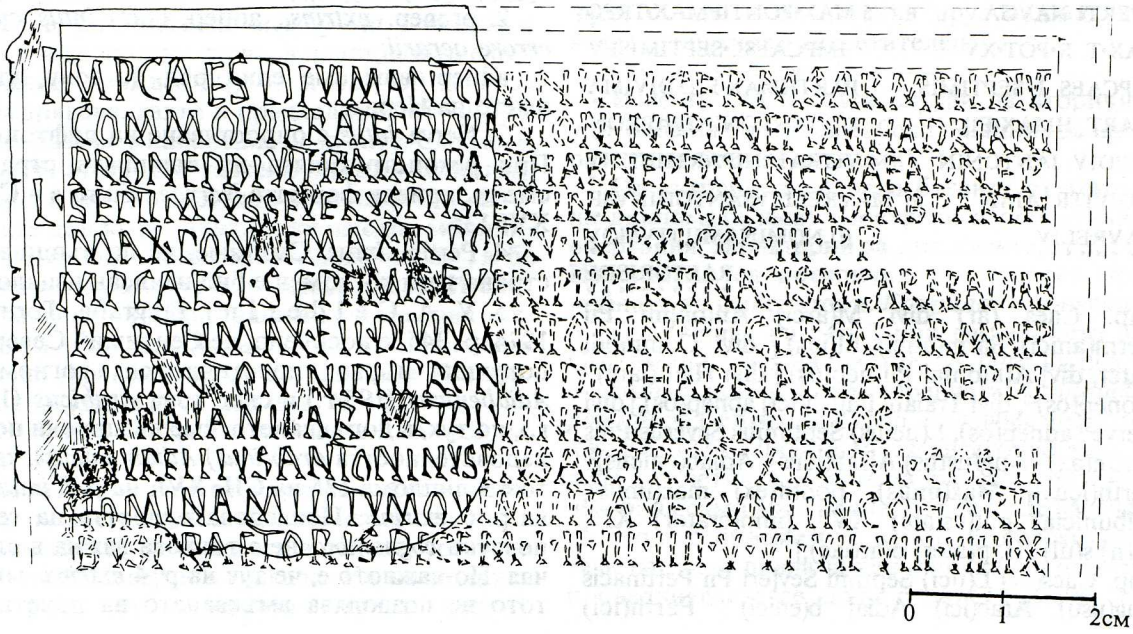

2б

дипломите, който започва с *nomina militum*, е бил на нов ред (вж. CIL XVI *passim*).

12. Тук в допълването липсва естествено *pont. max.*, с който титул Каракала се сдобива на 4. II. 211 г., веднага след смъртта на Септимий Север. Не сме допълнили и *p(ater) p(atriae)*, въпреки че Каракала е получил този титул в 205 г. В дипломата от 208 г. *p(ater) p(atriae)* не фигурира в титулатурата на Каракала и H. Nesselhauf в CIL XVI 135, n. 2, изрично обръща внимание на това: „Nota vocabula *patris patriae* abesse a nomine Caracallae."

13. H. Nesselhauf, *ibid. n. 5*, смята, че 7 януари става обичайна дата за уволнение на преторианци при Септимий Север и след него. (Тук при позоваването на един важен за тази дата надпис от Рим е допусната печатна грешка: за CIL VI е посочен погрешно n. 201, вместо 210.)

Превод:

Имп(ератор) Цез(ар), син на божествения М(арк) Антон[ин Пий Герм(аник) Сарм(атик)], брат на божествения Комод, [вн(ук)] на божествения А[нтонин Пий], правн(ук) на божествения Хадр(иан), [праправн(ук)] на божествения Траян Па[ртик], прапраправн(ук) на божествения Нерва, Л(уций) Септимий Север Пий Пертин(акс) Авг(уст) А[раб(ик) Адиаб(еник)] вел(ик) [Парт(ик)], върх(овен) понтиф(ик), по време на XV си *тр(ибуниция) пот(естас)*, [имп(ератор) за XI път, ко(н)с(ул) за III път, б(аща) на о(течеството)],

Имп(ератор) Цез(ар), син на Л(уций) Септимий Сев[ер Пий Пертинакс Авг(уст) Араб(ик) Адиа] б(еник) вел(ик) Парт(ик) вн(ук)на божествения М(арк) А[нтонин Пий Герм(аник) Сарм(атик)], прав[н(ук)] на божествения Антонин Пий, [праправн(ук) на божествения Хадриан, прапраправн(ук)] на божествения Траян Парт(ик) и на бож[ествения Нерва], М(арк) Аврелий Антонин [Пий Авг(уст), по време на X си *тр[ибуниция) пот(естас)*, имп(ератор) за II път(?), ко(н)с(ул) за II път];

имената на войниците, ко[ито воюваха (*служиха*) в] де[сетте п]реториански [кохорти *piis vindicibus*[1)] I, II, III, IIII, V, VI, VII, VIII, VIIII, X; на тях (*войниците*), които с чест и храбро изпълниха военната си служба (*ние, императорите*) даваме правото на брак, но само с единствени, и то първи съпруги, така че, дори ако са създали семейства с жени-перегрини, след това да отглеждат децата си като родени от двама римски граждани].

[дата: - - -.[2)]]

14. Почетните епитети на преторианските кохорти *piae vindices* сме оставили без превод, като реалия. Трудно е в случая да се преведе понятието *vindex*. Думата покрива голямо семантично поле — от *гарант* до *отмъстител*. Когато Септимий Север е създал новата преторианска гвардия в 193 г., той всъщност е създал своята лична охрана и едновременно с това един елитен десетхиляден боен отред, във време, когато гражданската война продължава. Прилагателното *pius*, което по принцип превеждаме като *благочестив* и *богобоязлив*, е имало за древния римлянин много по-дълбоко съдържание: митологичният Еней е наречен от Вергилий *pius* — в значение на човек, който, следвайки волята на боговете, живее не за себе си, а за своя народ. В съчетанието *piae vindices* трябва да усещаме едновременно отзвук от гражданската война, и отзвук от социопсихологическата политика на Септимий Север, като богоизбран продължител на славната за римлянина епоха на Антониите. Септимий Север е също *Antoninus Pius*, какъвто е и Марк Аврелий и самият Антонин Пий. Така че почетните епитети *piae vindices* за преторианските кохорти би следвало да преведем експлицитно, например *кохортите, справедливи по божията воля възмездителки и защитнички на имперското величие* (съществува изразът *vindex maiestatis imperii*).

15. Вж. към латинския текст на дипломата бел. 13.

За съжаление името на ветерана, собственик на дипломата, остава в неизвестност. Знаем имената на преторианци от дипломи, намерени в нашите земи — от Сердика (две дипломи), от Пауталия, Никополис ад Иструм и др.[5] Всички те след уволнението са се завърнали по родните места.

Логично е да приемем, че и анонимният преторианец от нашата диплома се е завърнал в родината.

Според едно италианско изследване от 1939 г.[6] за III в. преторианците са, както следва: от Тракия—174, от Горна и Долна Мизия—198, от Горна и Долна Панония—169, от Дакия — 31, от Норик—32, и т. н. Тракия и Мизия са дали над 50 % от общия брой на познатите преторианци. Един от тях е бил и бъдещият император Максимин Трак[7]. Съвсем естествено е Септимий Север, след като влиза в Рим на 9 юни 193 г. и разпуска старата преторианска гвардия, да създаде нова, която попълва с изтъкнати войници от подкрепилите го легиони на Дунавската армия. Следователно имаме основания да предположим, че нашият преторианец е служил преди това като легионер, може би в I Италийски легион, чийто постоянен лагер в Нове е само на 20 км от Ятрус. Този легион е подкрепил активно Септимий Север в битките му с Песценият Нигер. Взел е участие в обсадата на Византион през 193/194 г., а по-късно се е сражавал в Галия срещу Клодий Албин.

Следва да допуснем, че ветеранът напускайки *претория*, се е завърнал в родното си място, до лагера на легиона, в който някога е служил.

[1] Разкопки на Л. Вагалински. Вж.: Б. Бьотгер, Г. фон Бюлов, Г. Фукс-Гомолка, Б. Дьоле, Л. Вагалински, Д. Станчев. Ятрус — Кривина. Българо-немски археологически разкопки през 1992 г. — Археологически открития и разкопки през 1992—1993 г. Велико Търново, 1994, с. 61.

[2] Б. Бьотгер, Г. фон Бюлов, Г. Фукс-Гомолка, Б. Дьоле, С. Конрад, Р. Нееф, Л. Вагалински. Ятрус — Кривина. Българо-немски археологически разкопки през 1993 г. — Археологически открития и разкопки през 1992—1993 г. Велико Търново, 1994, 64—67; същите. Ятрус — Кривина. — Археологически открития и разкопки през 1994 г. 38 национална конференция по археология (под печат).

[3] Приложените фотографии (обр. 1 а и 2 а) направи Красимир Георгиев (Археологически музей — София). Факсимилните рисунки и графичната реконструкция (1 б и 2 б) са дело на Невена Георгиева, дипломантка по класическа филология и археология на Софийския университет, и на Илиян Боянов, ученик в Класическата гимназия.

[4] В CIL XVI за диплома 127 от 13 май 173 г. издателят H. Nesselhauf смята, че се отнася за уволнение на *classiarii* от мизенската флота и изрично отбелязва, че табелата на дипломата е била изрязана от една по-голяма бронзова табела, върху която е имало посветителен надпис с отлично изсечени букви. От този надпис е останала част от името и кариерата на посветителя: *C.Aes* | — — — *trib. mil* | — — — *praef. c* | — — —. Подобен случай откриваме в една още по-ранна диплома (от 29 юни 120 г.), публикувана от G. Forni в Athenaeum 38,8 (M. Roxan. Roman Military Diplomas 1954—1977, 17, n. l). G. Forni смята, че останалият от предишната употреба текст е възможно да се отнася към някакъв *cursus honorum*: ...*X*[*vir, -o, -i*?] *stlit(ibus) i*[*udicandis*].

[5] Roxan. Op. cit., p. 75, 76, 77.

[6] Cf. G. Mihailov. Septimius Severus in Moesia Inferior and Thrace. — Acta antiqua Philippopolitana. Studia historica et philologica. Serdicae, 1963, 113—126 (114—115), n. 12.

[7] Vita Maximini, 3. Cf. R. Cagnat. Chronologie de l'Empire Romain. Paris, 1891, p. 251.

Diplôme prétorien du castel de Jatrus de la Basse Antiquité, près du village de Krivina, dans la région de Russe (Bulgarie du Nord)

KR. BANEV, L. VAGALINSKI

(Résumé)

Ce fragment d'un diplôme militaire de bronze a été trouvé au mois de juillet 1994, pendant les fouilles archéologiques dirigées par L. Vagalinski, sur le territoire du castel de Jatrus de la Basse Antiquité, situé sur le confluent de la Jantra et du Danube. La trouvaille provient de local d'une destination pour le moment inconnue, entre la *via praetoria* et le mur d'enceinte du sud. Dimensions: 6,0 × 5,4 cm, épaisseur: 0,15—0,20 cm, poids: 40,14 grammes.

Il s'est conservé un fragment de la première enseigne. Le texte sur les deux côtés se rapporte aux noms, à la filiation et à la titulature de Septime Sévère et Caracalla. Sur le côté intérieur s'est conservée une grande lettre C parfaitement bien gravée (haute de 3,5 cm), orientée à 90° par rapport au texte du diplôme. A 3,5 cm à droite s'est conservé un grand signe séparateur. Il apparaît clairement que la grande lettre C et le signe séparateur avaient été gravés avant le texte du diplôme et qu'ils avaient fait partie d'une autre inscription, le plus vraisemblement votive: C(aius)-. Nous avons un cas analogue d'utilisation secondaire dans CIL XVI 127, où se sont conservés des fragments du nom et de la carrière du dédicant.

Sur le côté intérieur, sur la sixième ligne, figure le numéro de la *tribunicia potesta* consécutive pour Septime Sévère — XV. La haste gauche du deuxième signe est parfaitement distincte, alors qu'en ce qui concerne la haste droite, les auteurs estiment qu'elle n'a été que marquée, sans être gravée. Ainsi, bien qu'avec une certaine réserve, ceux-ci datent le diplôme de l'an 207. Mais si l'on admettait, selon eux, que cette ligne — parfaitement droite, à l'inclinaison régulière, s'unissant en bas avec la haste gauche — soit une éraflure fortuite, il faudrait accepter aussi que le chiffre est XI et dater le diplôme vers l'an 203.

Il est logique de penser que le prétorien anonyme avait rejoint son pays natal après avoir été désenrôle. On connaît des cas analogues de Serdica (deux diplômes), de Pautalia, de Nicopolis ad Istrum (cf. par ex. Roxan 75, 76, 77), mais le présent diplôme pose un problème d'un autre caractère. Il a été découvert dans une couche qui fut incendiée entre 402/408 et 425/450. Il convient de lier cet incendie avec une attaque des Huns. Il devient évident que ceux-ci avaient attaqué le castel avant sa catastrophale destruction par le feu en 425/450. Par conseéquent, il se pose la question de savoir, comment le diplôme s'était-il retrouvé dans une couche vieille de plus de 200 ans après son édiction, et où le vétéran prétorien avait-il élu demeure — à Jatrus ou bien dans ses environs? Voila déjà trente ans que des archéologues bulgares et allemands fouillent le castel attribué à la Basse Antiquité (IVe — VIe siècles). En 1992, pour la première fois sur le territoire du castel a été documentée une couche portant des traces de culture du IIIe siècle. Son existence a été confirmée au cours des saisons archéologiques suivantes, y compris sur les chantiers des archéologues allemands. On ne peut pas encore se prononcer sur le caractère de cette localité, ayant précédé chronologiquement le castel.

Глинени фигури от антично селище при с. Брястово, Новозагорска община

ВЕСЕЛИН ИГНАТОВ

Село Брястово отстои на 7 км северозападно от град Нова Загора. Разположено е в южните склонове на Сърнена Средна гора, от двете страни на р. Боаза. В землището на селото са регистрирани археологически обекти от къснобронзовата, ранножелязната, римската епоха и средновековието. Особено богати на археологически паметници са подножията на Средна гора. В северозападната част на селото в м. Кърбахча[1] са намирани фрагменти от глинени съдове и монети от римската епоха (обр. 1).

Част от това селище попада в регулацията на селото в м. Сюргюлюка. При риголване на мястото, което е раздадено за частни имоти, бяха открити множество материали от разрушен късноантичен пласт. Започналото застрояване на парцелите наложи проучването на дадените петна за строеж[2] (обр. 2).

В проучените 3 сондажа се откриха пластове от римската и ранножелязната епохи. От римската епоха се откри част от помещение (сондаж В) и част от вкопано съоръжение, вероятно със стопански функции (сондаж С).

От откритата част от помещение можем да съдим, че се касае за сграда с паянтов градеж. Върху основите, стените са били изградени от кирпич и дървена конструкция. С дървена конструкция, покрита с тегули, е бил покривът (обр. 3). Подът е от светлосива глинеста трамбована пръст. Между пропадналия покрив и пода се откри пласт от пепел и въглени, който дава основание да смятаме, че помещението е унищожено от пожар. В откритата част от подовото ниво се намериха глинен мортарий, 4 глинени тежести за тъкачен стан, железен косер, 2 фрагмента от глинени фигури и фрагменти от глинени съдове, от които бе възстановена една паница.

Според намерения най-вече керамичен материал, който напълно съответства на материала от откритите пещи за изпичане на битова керамика в античното селище край Караново[3] и такава от югозападния некропол на Августа Траяна[4], може да датираме проучените римски съоръжения в периода от втората половина на III до средата на IV в.

От откития материал особен интерес представляват 9 фрагмента от глинени фигури с „подковообразна форма". Като форма могат да се отнесат към II група по типологическата схема на Даймънд и Ръттър[5]. Намерените в Брястово фигури според някои специфични белези при оформянето можем да разделим на два вида:

I вид (обр. 4) — представляват грубо изработени фигури с дъговидна форма, равна основа и заоблено било. В централната част и в краищата на предните са оформени нагоре и навън, заоблени израстъци. От вътрешната част под описаните вече израстъци са долепени по една полусферична пъпка. Под тази в централната част е пробит отвор. От външните страни фигурата е имала две грубо оформени вдлъбнати дръжки. Повечето са украсени по предните страни, по-рядко по билото и между израстъците. Най-често срещана е врязаната украса тип „рибя кост", редици от вдлъбнати ямички и по един път композиция от 3 врязани кръга и 2 груби вертикални канелюра.

От този вид фигури са намерени 2 фрагмента от централната част и 6 от предните. От тях един е открит в съоръжението в сондаж С, три в сондаж В, като две са намерени в сигурна археологическа среда върху пода под пропадналия покрив и четири при обхождане след риголването.

От българските земи представените съоръжения намират паралели като форма в намерените фрагменти от с. Съдиево, с. Кортен,

• *Обр. 1. Антично селище в м. Кърбахча, обхващащо и м. Сюргюлюка, С. Брястово. Fig 1. Village antique dans le lieudit Karbahča, comprenant aussi le lieudit Sjurgjuluka, près du village de Brjastovo*

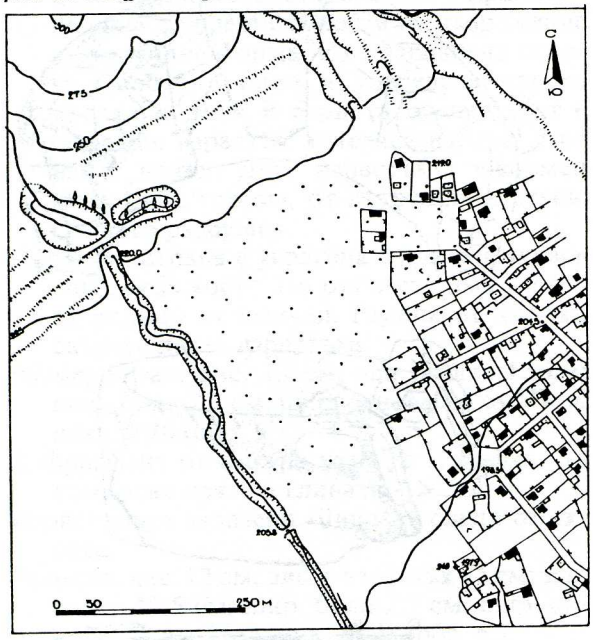

1

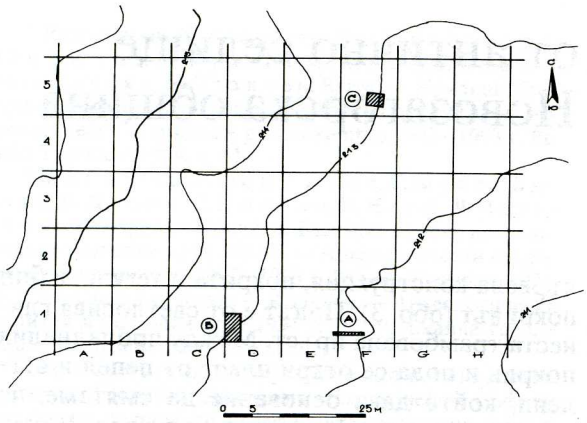

2

3

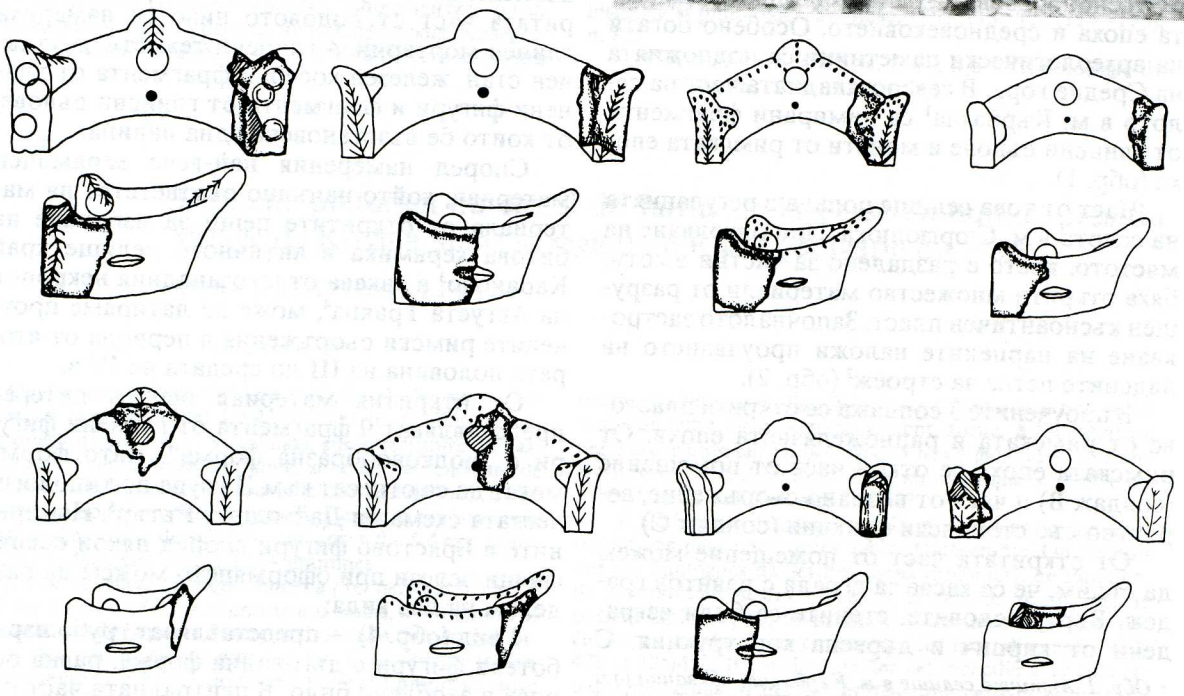

4

• *Обр. 2. План – квадратна мрежа, топография и местоположение на сондажите. Fig. 2. Plan – quadrillé, topographie et emplacement des sondages*
• *Обр. 3. Пропаднала покривна конструкция и основа. Fig. 3. Construction de recouvrement affaissée et fondements*
• *Обр. 4. Реконструкция на фигурите от I вид. Fig. 4. Reconstruction des figures du type I*
• *Обр. 5. Реконструкция на фигура от II вид. Fig.5. Reconstruction des figures du type II*

Новозагорско[6], и с. Стойките, Смолянско[7]. (Първите две са с антропоморфни форми на централната и предните части.) Подобна конструкция има върху глинен съд, намерен в Атинската агора, в среда, датирана I в.[8]

II вид (обр. 5) — представлява половината от грубо изработено съоръжение с дъговидна форма и стилизирани зооморфни протомета. Намерен във вкопано съоръжение от сондаж С. Този фрагмент намира паралели от такъв, открит в Юнаците, Пазарджишко[9].

В последния обзорен материал за „тракийските главнярници", като се спира обстойно на фигурите с „подковообразна форма" авторът Кр. Лещаков изказва тезата за предназначението на фигурите като преносими огни-

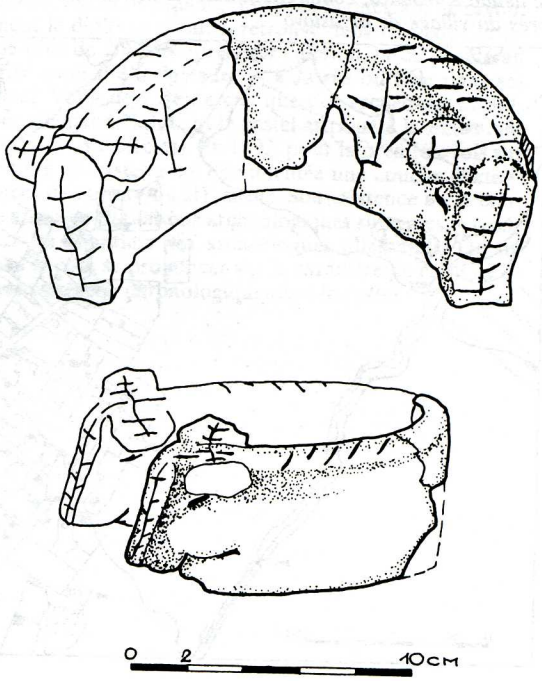

5

ща — първази, имащи както ритуално, така и утилитарно предназначение. Предполага свързването им в комплекс огнище — подковообразен първаз — подпори, оформен още през раннобронзовата епоха в голям географски район на Анатолия и Тракия, отбелязвайки техния дълъг период на съществуване (от раннобронзовата епоха до налагането на християнството)[10].

За тяхното предназначение освен гореописаната идея съществуват и тези за пиростия, поставка, първаз, предмети с ритуално значение[11] или мангал[12].

Използването им като пиростия, или поставка, според нас не е приемливо поради факта, че върху тях може да бъде поставен съд (ако въобще може, след като имаме предвид грубата неравна изработка на фигурите от Брястово) само с точно определен диаметър на дъното. Трудно може да възприемем идеята, че пиростията се прави само за определен съд, а не за всички кухненски съдове, освен ако не става въпрос за специален ритуален съд.

Относно предназначението им като преносимо огнище — първаз за практическото му значение ни смущава малката им големина. Или ако е използвано като такова, то е било с обредна, а не с практическа цел.

Връзката на тези фигури с огнището е документирана при археологически разкопки. За домашното огнище като светилище на всички богове пише в Законите на Платон, цитиран по-късно в Апологията на Апулей[13]. При последния автор се среща описание на съчетанието — палене на буен огън (огнище) с изграждането на алтар (макар и от чимове)[14].

Всичко това навежда към мисълта за предназначението на тези фигури като един домашен алтар, донякъде свързан със семейното огнище в сакрален аспект. Алтари (може би представляващи стилизирани образи на божества), които вероятно са поставяни в дома, в стопанските помещения и в двора, и са използвани за поднасяне на дар (жертва), извършване на възлияния към определени божества.

Липсата на такива при разкопките на светилища, градове, вили и намирането им, поне засега, в помещения с паянтова конструкция, предполага тяхното използване в тракийското село през римската епоха, като лесно придобивани и евтини алтари.

Намерените фрагменти от фигури в Брястово, някои от които в сигурна археологическа среда, потвърждават съществуването им и през късната античност до приемането на християнството.

Каталог

Сондаж В

Помещение

1. Фрагмент от фигура, изработен от грубо омесена глина, с примес от дребни и недотам дребни кварцови частици и шамот. Глината е придобила керемиденочервен цвят след изпичането. Запазен е фрагмент на една от предните части от съоръжение с дъговидна форма. Има заравнена основа, заоблено било и удебелена плоска предна страна. В горната предна част е оформен израстък, изтеглен нагоре, леко извит навън. Друг израстък е оформен малко под горния, от вътрешната стена. Отчасти разрушен.

Предната страна е украсена с врязана украса тип „рибя кост". По ръбовете има украса от редици от ямички. Редица от ямички свързва двата израстъка.

Размери: зап. вис. 13 см; зап. дълж. 12 см; шир. било 2,7 см; шир. основа 5,5 см. Пол. инв. № 20 (обр. 6_1).

2. Фрагмент от фигура като № 1. Кафяв до тъмносив цвят на глината.

Израстъците запазени. Липсват следи от украса.

Размери: вис. 12 см; вис. с израстък 14 см; зап. дълж. 12,5 см; шир. било 2,7 см; шир. основа 4,8 см. Пол. инв. № 21 (обр. 6_2).

3. Мортарий, изработен от грубо омесена глина с примес от кварцови частици. Глината е придобила керемиденочервен цвят след изпичането. Има долна конусовидна и горна цилиндрична част с прав заоблен ръб на устието. Дъното е широко, плоско, подчертано с издаден навън ръб.

Размери: вис. 16 см; диам. устие 32 см; диам. дъно. Пол. инв. № 18. За глинени мортарии вж. В. Найденова[15] (обр. 6_{10}).

4. Паница, изработена от недобре пречистена глина, придобила сив до тъмносив цвят след изпичането. Има форма на обърнат пресечен конус с профилиран навън ръб на устието. Под ръба на устието от вътрешната страна хоризонтален жлеб. Дъното е широко, плоско.

Размери: вис. 4,3 см; диам. устие 26,4 см; диам. дъно 20 см. Пол. инв. № 19. Паници с тази форма са широко разпространени през широките граници от края на II до VI в.[16] (обр. 6_{13}).

5. Железен косер. Има широко, леко извито към върха острие, което преминава в задния край в шип с правоъгълно сечение.

Размери: дълж. 36,5 см; шир. 5,7 см; деб. 0,8 см. Пол. инв. № 17.

Често срещано сечиво през античността и средновековието. Антични косери със същата форма са известни от с. Раднево,

Новозагорско[17], Перник[18] и Монтана[19] (обр. 6_{17}).

6. Железни гвоздеи с правоъгълно сечение. Размери: зап. дълж. 4,5—5,2 см; шир. глава 1,1—1,2 см; шир. сеч. 0,5—0,7 см. Пол. инв. № 12 (обр. 6_{18}).

7. Фрагмент от каменен хромел. Размери: вис. 8 см. Пол. инв. № 25 (обр. 6_{16}).

8. Глинени тежести за тъкачен стан — 4 броя. Пол. инв. № 22, 23, 24, 27 (обр. 6_{21}).

Дълб. 1,20 м.

9. Фрагмент от фигура като № 1. От външната страна на фрагмента е разположена дръжка, представляваща оформена с пръсти елипсовидна вдлъбнатина с дъговидна отгоре издатина. Много груба, вътре следи от върховете на пръстите, с които е офор-

• Обр. 6. Находки от антично селище в м. Кърбахча: 1–8. Фрагменти от глинени фигури – I вид; 9. Фрагмент от фигура – съоръжение в сондаж C; 10. Глинен мортарий – помещение в сондаж B; 11. Глинена паница – помещение в сондаж B; 14. Глинен капак – съоръжение в сондаж C; 15. Глинена тапа за огнище (?) – обхождане; 16. Фрагмент от каменен хромел – помещение в сондаж B; 17. Железен косер – помещение в сондаж B; 18. Железни гвоздеи – помещение в сондаж B; 19–22. Глинени тежести за тъкачен стан. Fig. 6. Objets trouvés au village antique du lieudit Karbahča: 1–8. Fragments de figures d'argile – type I; 9. Fragment de figure – installation dans le sondage C; 10. Mortier d'argile – local dans le sondage B; 11. Ecuelle d'argile – installation dans le sondage C; 12. Récipient à parois épaises – le sondage C; 13. Ecuelle d'argile – local dans le sondage B; 14. Couvercle d'argile – installation dans le sondage C; 15. Bouchon d'argile de foyer (?) – contour; 16. Fragment d'un meule de pierre – local dans le sondage B; 17. Serpette de fer – local dans le sondage B; 18. Clous de fer local dans le sondage B; 19–22. Poids d'argile de metier à tisser

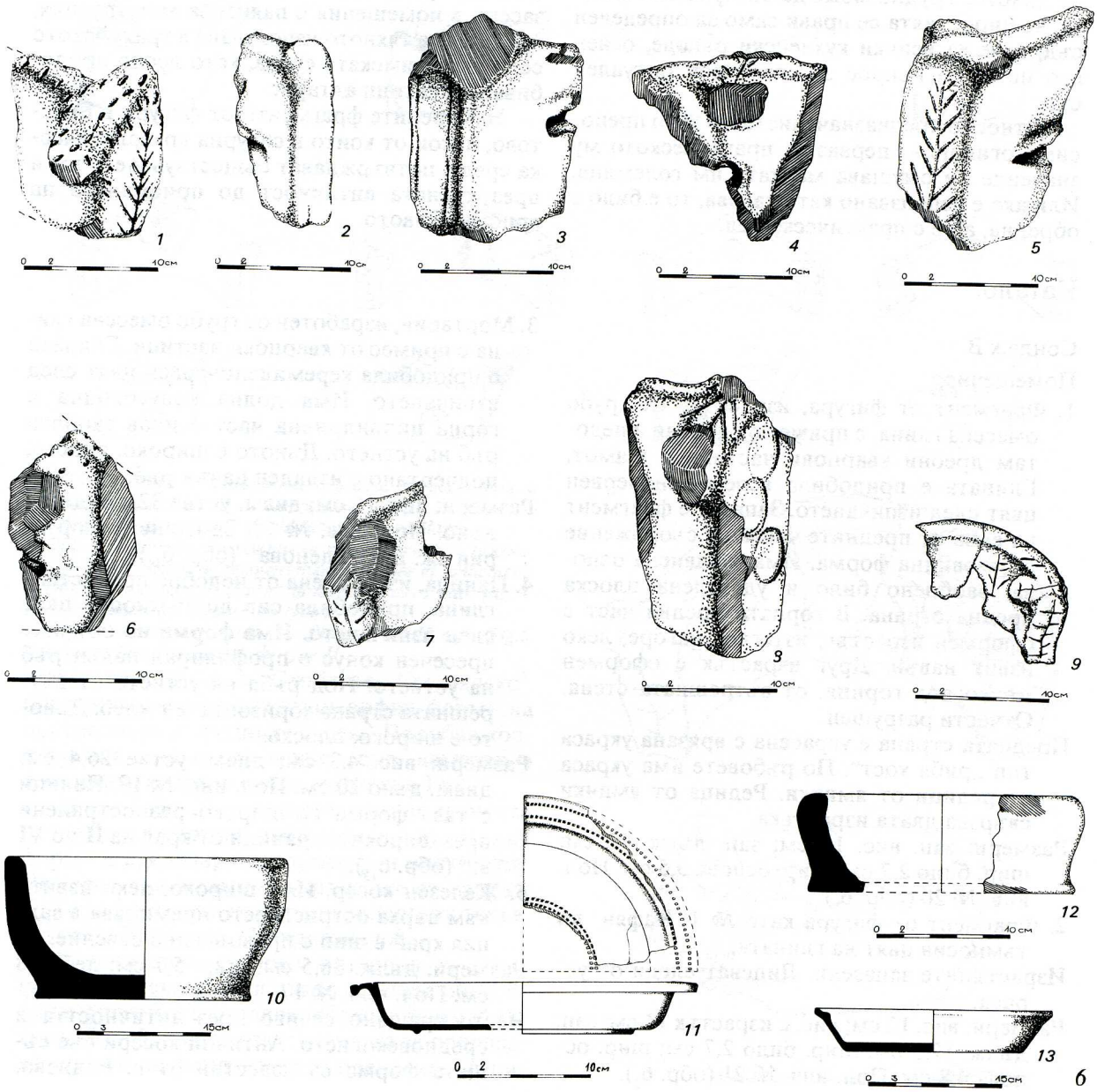

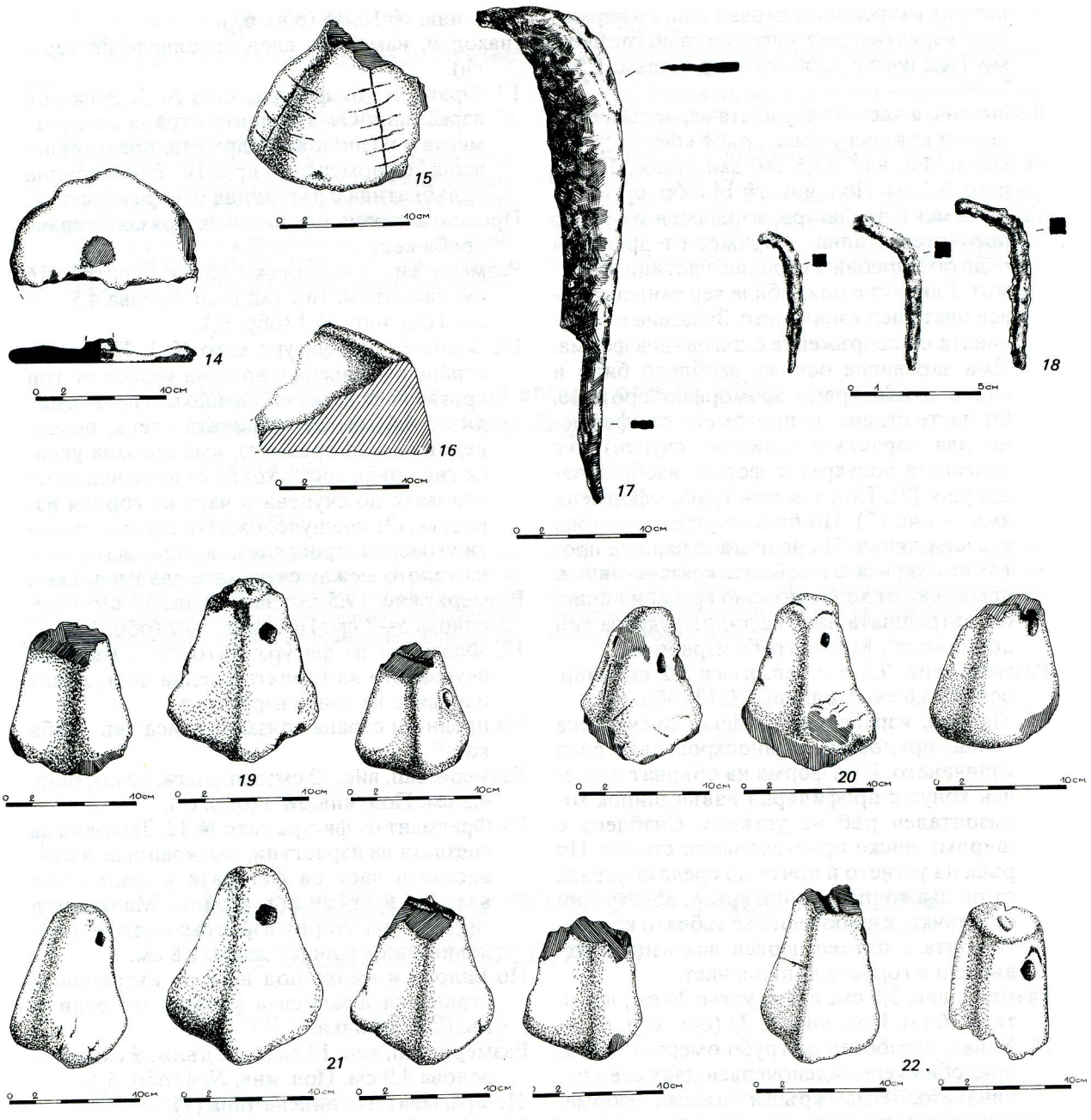

б

мена. По предната страна украса от два отвесни жлеба.

Размери: вис. 13 см; зап. дълж. 12 см; шир. било 2,7 см; шир. основа 5,5—7,7 см. Пол. инв. № 27 (обр. 6_3).

10. Глинени тежести за тъкачен стан — 3 броя. Пол. инв. № 28, 29, 30 (обр. 6_{19}).

Сондаж С

Дълб. 0,60 м.

11. Фрагмент от дебелостенен съд, изработен от грубо омесена глина, придобил керемиденочервен цвят след изпичането. Има форма на обърнат пресечен конус, с леко извит навътре заоблен ръб по устието. Дъното е широко, плоско, подчертано с издаден навън ръб. Много груба изработка.

Размери: вис. 6,2 см; диам. устие 22,2 см; диам. дъно 20,4 см. Пол. инв. № 9 (обр. 6_{12}).

Съоръжение

12. Фрагмент от фигура, изработен от грубо пречистена глина, с примес от дребни и недотам дребни кварцови частици и шамот. Глината е придобила кафяв цвят след изпичането. Запазен е малък фрагмент от централната част на съоръжение с дъговидна форма. Има заоблено било. От най-високата част е излизал израстък, оформен нагоре и навън, сега отчупен. Малко под

него от вътрешната страна е бил оформен друг израстък, сега запазено само гнездото му. Под него е пробит отвор с диам. 1,5 — 2 см.

В запазената част между двата израстъка е нанесена врязана украса „рибя кост".

Размери: зап. вис. 13,5 см; зап. дълж. 15 см; шир. 4,5 см. Пол. инв. № 14 (обр. 6_4).

13. Фрагмент от фигура, изработен от грубо пречистена глина, с примес от дребни и недотам дребни кварцови частици и шамот. Глината е придобила керемиденочервен цвят след изпичането. Запазена е половината от съоръжение с дъговидна форма. Има заравнена основа, заоблено било и силно стилизирано зооморфно протоме. От двете страни на протомето са оформени два израстъка (единият счупен) със сплесната полукръгла форма, изобразяващи уши (?). Под тях има грубо оформени ями — очи (?). По билото-украса от кòсо врязани линии. По челната страна на протомето-украса от отвесна врязана линия, пресечена от хоризонтално врязани линии. От вътрешната част на тялото украса тип „рибя кост". Много груба изработка.

Размери: вис. 7,5 см; зап. дълж. 22 см; шир. основа 4,6 см. Пол. инв. № 13 (обр. 6_9).

14. Паница, изработена от фино пречистена глина, придобила тъмноохров цвят след изпичането. Има форма на обърнат пресечен конус с профилиран навън широк хоризонтален ръб на устието. Снабдена с широко, ниско пръстеновидно столче. По ръба на устието и почти по средата-украса от по два концентрични кръга, образувани от ямички, изработени със зъбчато колело. Покрита с плътен червен лак изцяло отвътре и в горната външна част.

Размери: вис. 3,8 см; диам. устие 26 см; диам. тяло 16 см. Пол. инв. № 31 (обр. 6_{11}).

15. Капак, изработен от грубо омесена глина, придобил керемиденочервен цвят след изпичането. Има кръгла плоска форма. Снабден с дръжка с кръгло сечение, сега отчупена.

Размери: диам. 14 см; деб. 1,7 см. Пол. инв. № 16 (обр. 6_{14}).

16. Глинени тежести за тъкачен стан — 2 броя. Пол. инв. № 10, 15 (обр. 6_{22}).

(находки, намерени след риголване на терена).

17. Фрагмент от фигура, като № 1. Запазени израстъци. От външната страна на фрагмента е разположена дръжка, представляваща оформена с пръсти елипсовидна вдлъбнатина с дъговидна отгоре издатина.

Предната страна е украсена с врязана украса „рибя кост".

Размери: вис. с израстък 17,3 см; вис. тяло 16 см; зап. дълж. 16,7 см; шир. основа 4,5 — 5 см. Пол. инв. № 1 (обр. 6_5).

18. Фрагмент от фигура като № 1. Предната страна е украсена с врязана украса от три кръга. Разположени са шахматно и имат диам. 4,4 см. От външната стена, непосредствено до предната, има врязана украса тип „рибя кост", която се проследява от основата до счупената част на горния израстък. От срещуположната страна, същата украса се проследява в запазената част на тялото между счупените два израстъка.

Размери: вис. 17,5 см; зап. дълж. 13 см; шир. основа 5—7 см. Пол. инв. № 2 (обр. 6_8).

19. Фрагмент от фигура, като № 1. Въпреки счупването на горната предна част, личат основите на двата израстъка.

На предната страна врязана украса тип „рибя кост".

Размери: зап. вис. 12 см; зап. дълж. 12 см; шир. 4,9 см. Пол. инв. № 3 (обр. 6_7).

20. Фрагмент от фигура като № 12. Запазени са гнездата на израстъци, намиращи се в най-високата част на фигурата и малко под нея, от вътрешната страна. Малко под гнездото на втория израстък е запазен половината от отвор с диам. 1,8 см.

По билото и малко под него от вътрешната страна на фрагмента украса от редици дълбоки ямички.

Размери: зап. вис. 12 см; зап. дълж. 9 см; шир. основа 4,9 см. Пол. инв. № 4 (обр. 6_6).

21. Фрагмент от глинена тапа (?).

Размери: зап. вис. 10,5 см; диам. осн. 19 см. Пол. инв. № 5 (обр. 6_{15}).

22. Три глинени тежести за тъкачен стан. Пол. инв. № 6, 7, 8 (обр. 6_{20}).

[1] Античното селище е регистрирано от Н. Койчев и М. Кънчев.

[2] Разкопките се извършиха в продължение на 10 дни от екип в състав В. Игнатов и Кр. Велков (уредници в ИМ — Нова Загора).

[3] Б. Борисов, В. Игнатов. Спасителни разкопки на ранновизантийско и средновековно селище, край с. Караново, Новозагорско. — В: АОР през 1989, Кюстендил, 1990, 87. Керамичният материал не е публикуван.

[4] Kr. Kalcev. Zur Herstellung der antiken Keramik in Augusta Trajana/Stara Zagora. — In: RCRF Acta XXIX/XXX, Pleven, 1991, 245—249, Abb. 7—13.

[5] St. Diamant, J. Rutter. Horned objects in Anatolia and the Near East and possible connexions with the Minoan "Horns of Consecration", ASt 19, 1969, 155—161.

[6] Чувствам се приятно задължен да изкажа своята искрена благодарност на к.и.н. Кр. Лещаков, за представената ни възможност да ползваме материала му под печат. Кр. Лещаков. За произхода на тракийските главнярници. — In: Seria Archaeologiques, Serdicae Universitae, I, honorum P. Gorbanov. S., 1994, обр. 7 а—б.

[7] К. Кисьов. Тракийски некропол край с. Стойките, Пловдивска област. — Археология, 1989, № 4, 16, обр. 11 а—б.

[8] H. Robinson. Pottery of the Roman Period. Athenian Agora 5, Princeton, 1959, 34—35, pl. 38.

[9] Кр. Лещаков. Цит. съч., обр. 1 в.
[10] Пак там.
[11] St. Diamant, J. Rutter. Цит. съч., с. 155 и пос. лит.
[12] H. Robinson. Цит. съч., 34—35.
[13] Апулей. Апология. Антология. С., 1990, с. 71 (превод от латински Димитър Бояджиев).
[14] Апулей. Златното магаре. — В: Антични романи. С., 1975, 382 (превод от латински Георги Батаклиев).
[15] В. Найденова. Римската вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг. — РП, XIV, 1985, с. 35 и цит. лит.
[16] Г. Кабакчиева. Керамика от вилата при Ивайловград, II—IV в. — РП, XV, 1986, с. 28, тип I, вар. 2 и пос. там лит.; Б. Борисов. Исследование ранневизантийской керамики из Сливенского округа. — Thracia, 8, 1988, p. 105, тип VI, вар. B и пос. там лит.; Хр. Буюклиев. Тракийски могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. — РП, XVI, 1986, с. 101, табл. 37_{534}; Д. Цончев. Тракийски могилен некропол при с. Поповица. — ГМПлО, 1954, с. 218, обр. 3 б; Kr. Kalcev. Цит. съч., с. 247, abb. 13.
[17] П. Детев. Старините в рида Св. Илия. — ИНМВ, I, 1950, с. 77, табл. XI_2.
[18] В. Любенова. Селището от римската и ранновизантийската епоха. — В: Перник. Т. 1. С., 164, обр. 103_2.
[19] Г. Александров. Оръдия на труда и предмети на бита от Монтана. — Археология, 1988, № 4, 28—38.

Figures d'argile d'une cité antique près du village de Brjastovo, dans la commune de Nova Zagora

V. IGNATOV

(Résumé)

Les fouilles de sauvetage d'une cité antique, située près du village de Brjastovo, ont mis au jour 9 fragments de figures d'argile en forme de „fer à cheval". Quelques-unes de ces figures ont été découvertes dans un milieu archéologique certain, contenant des vestiges de la seconde moitié du IIIe siècle jusqu'au milieu du IVe siècle. D'après certains caractères spécifiques, les figures peuvent être divisées en deux types. Probablement, elles étaient utilisées comme des autels obtenus facilement et à peu de frais dans le village thrace à l'époque romaine.

Църквата при водното съоръжение във Велики Преслав

ГАЛИНА ПИРОВСКА

Настоящата статия представлява специфичен анализ на църква, направен от архитект-реставратор. Анализираният археологически паметник е част от сложния и дискутиран контекст на югоизточната част на Велики Преслав. Останките на църквата бяха разкрити при редовни разкопки в близост до южната порта (обр. 1)[1].

От оригинала са оцелели основите на зидовете, изградени от дребен речен чакъл; два, одялани с длето каменни блока и малък фрагмент от тухлената настилка. Основите очертават ясно плана на сградата, състоящ се от три кораба, три апсиди (вписани в общ овал) и триделен нартекс. Основните размери при средния кораб са 7,30/13 м. Дебелината на зидовете е 0,90 м. Светлата ширина на корабите е: 1,65 м на средния и 0,90 м на страничните (обр. 2).

Общото състояние на разрушеност на църквата е сходно с това на повечето от археологическите паметници, разкрити през последните години във вътрешния град на Велики Преслав. Обикновено зидовете са запазени в основи, а над тях „висят" подови или улични настилки. Поради това архитектурно-реставрационните работи са особено трудни. Според класическата методология, дори в минимална степен, консервационната намеса трябва да се основава само и единствено на резултатите от проучването и анализа на първообраза на паметника. В случая графичната реконструкция е изработена след подробно анализиране на архитектурните останки (колкото и оскъдни да са те) и на основата на сравняване с аналогични паметници[2].

Съществена информация за вида на оригинала предоставят един от споменатите ка-

менни блокове (при апсидата), тухлената настилка и междинните стени на нартекса. По вътрешния овал на средната апсида, в северната част на лежащия in situ каменен блок личи отметка, направена с шило. Тя е отбелязана с около 0,04—0,05 м по-навътре и очевидно очертава подреждането на горния ред каменни блокове. Практиката да се очертават чупки, ъгли, ниши, пиластри и други детайли от пластичния план на църквите е много разпространена във Велики Преслав. В случая, каменните блокове от втория горен ред на субструкцията са имали пластичен план и това се доказва от котата на тухлената настилка.

Макар и твърде ерозирала, тухлената настилка в централния кораб лежи на 0,48 м по-високо от горната повърхност на намиращия се in situ в олтарната ниша каменен блок. Той е с височина 0,23 м и следователно върху него, до първия ред на суперструкцията е имало два реда блокове с височина 0,21 — 0,22 м (при фуга 0,01—0, 015 м). Археологическите сондажи при връзките на зидовете, преграждащи притвора, показаха, че градежът на основите е едновременен, без по-късни поправки. Проверката бе необходима, тъй като разчленяването на нартекса не се среща често в преславските църкви.

Типологията на църквите във Велики Преслав се изучава отдавна. Отделните паметници са оцелели в различна степен и това, както и множеството налични архитектурни детайли и ордерни фрагменти, дава възможност за сравнителни изследвания и реконструкции. Всяка новооткрита църква на територията на средновековните български столици обогатява с нещо ново познанието ни за църковната архитектура от тази епоха.

Още при първоначалната идентификация на църквата при „водното съоръжение“ бе споделено мнението, че тя принадлежи на типа „кръстокуполни“ църкви. Както вече бе отбелязано, съотношението на ширините на централния и страничните кораби е по-малко от 1:2, което е обичайното съотношение при базиликите. Ивичните основи, разделящи корабите, са характерни както за базиликите, така и за кръстокуполните църкви. Геометричният анализ на плана на църквата показва, че наосът е с квадратна форма. В такива случаи в ъглите са били поставени колоните, носещи сводове, пандантиви и барабан. Така се образуват четири еднакви по размер „рамена“ на кръста, вероятно покрити с цилиндрични сводове. Получените междурамия са квадратни (обр. 3б). В църквата при „водното съоръжение“ е демонстриран чистият принцип на формообразуване на кръстокуполна църква от „преславски“ тип, известен от църквите в м. Аврадака (№ 1 и 2), в м. Бял бряг № 1 и мн. др. В нейния богато развит план предапсидното

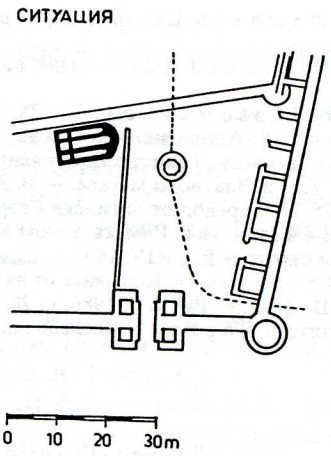

1

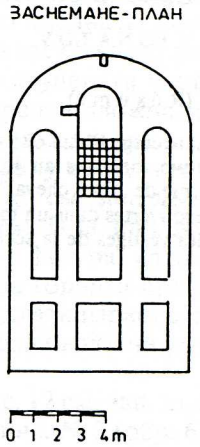

2

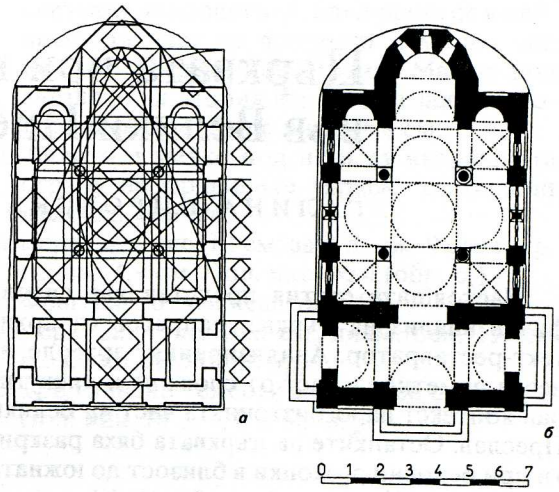

3

• *Обр. 1. Местоположение на църквата. Fig. 1. Emplacement de l'eglise*
• *Обр. 2. План на църквата. Fig. 2. Plan de l'église*
• *Обр. 3 а. Изчисляване на архитектурни пропорции; б) възстановяване на кръстокуполния план. Fig. 3 а) Evaluation des proportions architecturales; б) reconstitution du plan de la coupole croisée*
• *Обр. 4 а. Реконструкция на западната фасада; б) реконструкция на южната фасада. Fig. 4 а. Reconstruction de la façade ouest; б) reconstruction de la façade sud*
• *Обр. 5. Напречен и надлъжен разрез на църквата. Fig. 5. Coupes transversale et longitudinale de l'église*

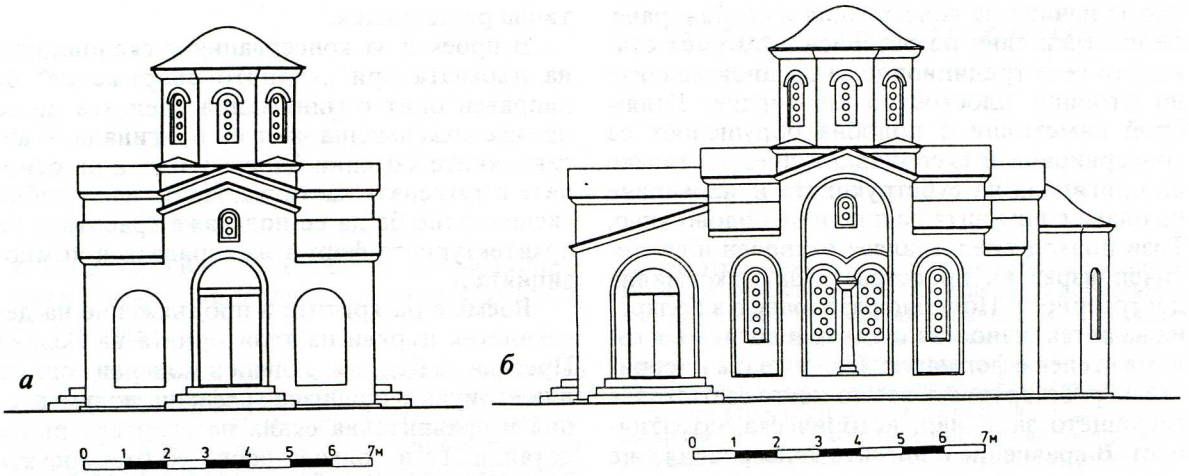

4

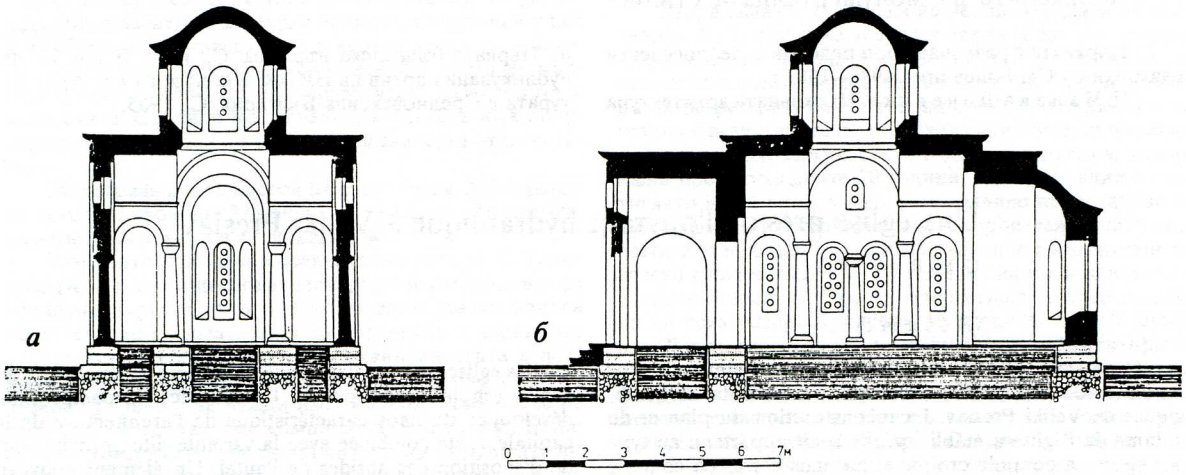

5

пространство е подчертано изявено, подобно на църква № 1 в м. Аврадака. Според реконструираната по засечката върху каменния блок полуокръжност на средната олтарна ниша центърът и е много „изнесен" пред правата, която образуват центровете на страничните апсиди. Това обстоятелство до голяма степен предопределя изграждането на външната конфигурация на олтарната апсида. Първоначално бе направен опит да се реконструират страничните ниши на олтара като многостенни призми или като полуцилиндри. Оказа се, че такива форми не се вместват в очертанието на съществуващата основа. Тя подсказва, че най-естествена външна форма на диаконикона и протезиса са плоските ниши. Този резултат не е необичаен. Подобна олтарна композиция се среща при т. нар. Горна църква при външната крепостна стена, при църквите в м. Селище (№ 3), в м. Бял бряг (№ 3) и др. Паметникът при южната порта е още едно доказателство, че преславските кръстокуполни църкви не са подчинени на типов схоластичен канон, тъй като досега не са разкрити дори само две еднакви по план сгради. В случая една развита „столична" композиция на наоса е била съчетана с олтарни апсиди, причислявани към т. нар. „провинциален" вариант. Същевременно се появява още един нов елемент — триделният нартекс. Конструкцията на основата на притвора показва, че покритието му не е станало с обичайния полуцилиндричен свод. Средното помещение на преддверието е било издигнато по-високо от страничните и може би е било покрито с балдахинов свод (обр. 4б). Вероятно тази по-сложна композиция е била придружена от три, а не от един представителен вход на преддверието (обр. 5).

Анализът на плана на църквата при „водното съоръжение" показва ясни и хубави пропорции. Основната пропорция — най-голямата ширина към дължината е 5:9. Ширините на междурамията и тази на раменете на кръста са в съотношение 2:3. Ширината на нартекса е равна на рамото на кръста. В пространството на наоса се открива пропорцията на златното сечение (обр. 3а).

Резултатът от изследването на първообраза на паметника бе база при избора на реше-

ние за начина на консервация и експониране. Бе намерен един по-различен подход от станалото вече традиционно за средновековните ни столици плоскостно маркиране. Голям брой паметници с подобна обрушеност са консервирани и експонирани чрез засипване на оригинала на субструкцията и маркиране на плана с помощта на плочи на подово ниво. Този подход представлява откровен и синтетичен израз на представата за максимална достоверност. Подобно разбиране е в подкрепа на автентичността и макар и логично, в голяма степен е формално. Напоследък в теорията на реставрацията все по-често се отстоява гледището за т. нар. историческа автентичност. В сравнение с пряката консервация тя е насочена към по-широки, научнообосновани цели и в никакъв случай не трябва да се смесва с примерите на монументалната стилистична реставрация.

В проекта за консервация и експониране на църквата при „водното съоръжение" бе направен опит с минимални средства да се покаже максимална част от оригинала — автентичните каменни блокове, плана на основите и тухлената настилка. Целта на подобно експониране бе да се подскаже красотата на архитектурната форма на сградата и композицията ѝ.

Време е разкритите в продължение на десетилетия църкви на територията на Велики Преслав да бъдат издадени в модерен корпус, илюстриран с прецизна графична документация и сравнителна скала на архитектурните детайли. Тези толкова ценни за българската средновековна наука паметници заслужават едно бъдещо обстойно изследване.

[1] Църквата е разкопана при редовни археологически разкопки от Ст. Бонев през 1986—1987 г.

[2] Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура на Първата българска държава. С., 1984. Данни от непубликувания архив на НИПК. Кр. Миятев. Архитектурата в Средновековна България. С., 1965.

Une église près de l'ouvrage hydraulique à Veliki Preslav

G. PIROVSKA

(Résumé)

Cette étude représente une analyse, du point de vue de l'architecte-restaurateur, d'un des monuments archéologiques de Veliki Preslav. La reconstruction du plan et du volume de l'église a établi qu'elle avait appartenu au type des églises à coupole croisée et au naos carré. La coupole était portée par quatre colonnes. La croix était à bras égaux, ces derniers ayant été probablement récouverts de voûtes semi-cylindriques. L'analyse architecturale a demontré que la forme extérieure du *diakonikon* et de la *prothésis* avait été résolue au moyen de niches plates.

Ce nouvel exemple de Veliki Preslav témoigne du fait que les églises à coupoles croisées n'étaient pas soumises au canon scholastique type. En l'occurrence, la composition développée du naos caractéristique de l'architecture de la capitale, a ete combinée avec la variante dite „provinciale" de disposition des absides de l'autel. Un élément nouveau apparaît ici — le pronaos trifide. Le type de la substruction du porche démontre que la nef centrale a été érigée au-dessus des collatéraux. Pour sa reconstruction, on a adopté la variante à voûte baldaquinée (fig. 4). Le narthex trifide a justifié la reconstruction de trois entrées.

Х. ТОДОРОВА, И В. ВАЙСОВ. НОВОКАМЕННАТА ЕПОХА В БЪЛГАРИЯ. С., НАУКА И ИЗКУСТВО, 1993. 288 с.

„Новокаменната епоха в България" е близка по структура на монографията „Каменномедната епоха в България", издадена от издателство „Наука и изкуство" през 1986 г. В рецензираната от нас книга за съавтор е привлечен Иван Вайсов, представил седма глава и участвал в разработването на осма глава. Авторите са направили сполучлив опит да синтезират и в приемлива форма да поднесат на читателите резултатите от разнопосочните изследвания върху неолита, извършени у нас и чужбина. Представена ни е луксозно издадена и богато илюстрована книга за новокаменната епоха на България, представляваща подчертан успех за авторите и издателите. Съдейки по заглавието, книгата има популяризаторска задача и е адресирана за широк кръг читатели.

Монографията се състои от девет глави, 285 страници текст, 12 таблици, 228 рисунки, 13 карти, 110 снимки, резюмета на немски и английски език.

Разработената тема е сравнително нова за Х. Тодорова (Х. Т.), която досега акцентираше изследванията си предимно върху халколита. На тази епоха (халколита) са посветени по-голямата част от теренните и кабинетни изследвания на авторката, както кандидатската и докторската ѝ дисертация. Рецензираната от нас книга се базира предимно на чужди изследвания. Това обаче не означава, че трудът има компилативен характер. Нещо повече. Авторите ни предлагат интересни и нови интерпретации, находчиви хрумвания с приемливи заключения. Трудът наред с многото достойнства има и редица слабости и погрешни тълкувания, заблуждавайки читателя, които ние проследяваме, следвайки нейната структура.

В обширния увод с. 6 — 14, както и в цялата книга срещаме издържан език, който на моменти е емоционален и твърде нюансиран. Читателят непринудено се въвежда в дебрите на праисторическите изследвания с техните комплексни методи. Подчертава се мястото и значението на естествените науки и методите им, за да се превърнат откритията от вещеведение в наука. Акцентира се на специфичните особености на изворовата база и диференцираната ѝ натовареност с различна научна информация. Задачата е да се проследи развитието на българските земи от последната четвърт на VII до края на VI хилядолетие в контекста на прехода от присвояваща към произвеждаща икономика. Загатва се за себеотрицанието на теренните проучватели. Уводът събужда у читателя уважение и интерес към праисторията, към нейните загадки и тайни.

Първа глава от труда е посветена на неолитната революция, възлов проблем на близкоизточната археология. Х. Т. разкрива същността, характера, основните фактори, хронологическите и териториалните граници, етапите на развитие и начините на разпространение на неолитната революция под силното влияние на теорията на Р. Брайдвуд, на базата на многочислените разноаспектни изследвания от последните 7 десетилетия, без да засяга спорните въпроси и основните резултати от симпозиума в Дания през 1979 г. Съществуващата огромна и разноаспектна информация по този тъй нашумял научен проблем е добре синтезирана и сполучливо изложена. По-точно, авторката лансира своя версия с компаративен подход, в строг хронологически порядък, без излишни отклонения, с незначителни пропуски и грешки. По задоволителен начин е обяснено защо доместикацията, култивацията и уседналият живот са се появили в района на „Плодородния полумесец", родината на „пшенично-ечемичния комплекс" и селското стопанство, а не например на Балканите, където синхронно съществува етнокултурен и демографски колапс и тотална криза на къснопалеолитно-мезолитна икономика. В 11 различни точки са изложени резултатите от осъществената неолитна революция, които са доразвити в другите глави на книгата. За неприемливото в тях става дума по-късно.

Втора глава е посветена на неолитизацията на Балканите. Х. Т. обяснява този тъй важен и сложен исторически процес с помощта на теорията на В. Титов, за поетапното неолитизиране на Югоизточна Европа, възприета безрезервно. Тази теория е умело и стриктно съчетана с резултатите от палеоклиматичните, палеозоологическите, археологическите и др. изследвания, извършени през последните 20 години. По този начин е постигнато ново, оригинално и приемливо представяне на пулсиращото разпространение на произвеждащата икономика (чието най-точно наименование е възникване на селско стопанство) чрез образуване на нови центрове с вторичен характер. Посочените пътища, посоки и начини на това разпространение не предизвикват възражения. В тази глава, както и в останалите, се акцентира на климатичните промени. Те се сочат като обуславящ фактор на неолитните пулсации, въпрос по който взимаме отношение по-долу. Новото, което ни се поднася тук, е по-ранното неолитизиране на Северна България. Според Х. Т. Дунавската равнина се е оказала вторичен център за неолитизиране на Тракия, а впоследствие ролите се разменят, т.е. Южна България става вторичен център на ренеолитизация на Северна България, където се разпространява културата Караново II. При тази ситуация необяснима остава закъснялата неолитизация на Беломорска Тракия и Горнотракийската низина, както и неясната роля на поречието на Марица, Тунджа и Арда. Последните имат далеч по-удобни и по-широки пропускателни възможности от Кресненското дефиле, Искърския проход и Вардарския път. Предлагат по-добри условия за развитието на земеделието и скотовъдството от Западна и Северна България. Без отговор остава и въпросът за отсъствието на монохромен керамичен неолит (БРН-М по Х. Т.) в Тракия.

Темата за хронологията и периодизацията на неолита и халколита на Балканите е в центъра на научното полезрение на Х. Т. Без статистическа обработка на съответния керамичен материал, авторката ни предлага нова широкомащабна хронология и периодизация на неолита, подлагайки на унищожителна критика по-старите и доскорошни хронологии и периодизации. Тук отново наблюдаваме ограничена изворова база, игнориране на масовия археологически материал, селективен подход на аргументите при обосноваване на една или друга хронология и периодизация. Необходимо е внимателно отношение към предлаганите от авторката на „нови" култури, фази и подфази на базата на избрани или изолирани керамични фрагменти или общи визуални впечатления. В рецензираната монография са обособени 2 неолитни блока — ранен с 5 фази и късен с 2 фази и съответни подфази. Според авторката културните блокове са носители на „глобалния инсторически континуитет" (с. 70). Средният неолит, Караново III — Веселиново, е ликвидиран

като самостоятелна култура и неолитен период. Той е представен като фаза С на Балкано-анатолийския блок. Тук би могло да се спори и трябва да се помни, че средният неолит в Тракия е най-слабо проученият период. Двете фази на късноеолитния блок не събуждат съмнения, тъй като те са подкрепени от данните на статистическата обработка на керамичния материал от късноеолитното селище Калугерово, Пазарджишки регион.

Напълно споделяме мнението на Х. Т., че неолитните култури се обуславят от природогеографските дадености, обаче решително възразяваме срещу твърдението, че долното течение на Марица било „тясна и неудобна врата", на което се дължи природогеографската затвореност на Горнотракийската низина, за която вече стана дума. Не се потвърждава и твърдението, че Северозападна България е богата на каменни суровини (амфиболити — с. 96). Тези метаморфни скали, състоящи се предимно от амфибол и плагиоклаз, се срещат в Родопите, Средногорието и Странджа планина. Петрографските изследвания (на базата на около 6 хил. дюншлифа от неолитни оръдия) откриха артефакти от амфибол в Чавдар, Азмашка могила, Ракитово, Казанлък, Кърджали, Нова Загора и Сапарева баня, като процентът от 2,3 през ранния неолит спада до 0,28 за късния. Досега не е намерен нито един амфиболов артефакт от неолита в Северна България. Х. Т. на много места в книгата си служи със съответните климатични промени (предимно засушаване), без да цитира (посочи) произхода им. Лансират се данни и факти с неясен и съмнителен произход, които читателят е „длъжен" да приеме на доверие.

Преди да се спрем на начините за представяне и периодизиране на културата в Западна България, е нужно да припомним, че в този ареал напълно разкопана е само селищната могила Чавдар. Комплексното проучване на масовия археологически материал от тази могила завърши през 1985 г. Проучванията на другите неолитни селища от фиксирания регион имат ограничен или сондажен характер, а керамиката на голямата част от тях досега остава с неизвестен обем, структура и съдържание. Това незадоволително състояние на изворовата база очевидно не тревожи авторката. Последната смело оперира в присъщия ѝ стил с общи, визуални впечатления, с атрактивни и избрани керамични форми и украси. Обемът и границите на отделните керамични извадки остават неизвестни, поради което липсват количествено-процентните съотношения на отделните показатели. За нас особен интерес представлява разкриването на общото, локалното и архаичното в отделните керамични комплекси. В това отношение ние сме неудовлетворени и се отнасяме скептично към посочената разработка.

Периодизацията на въпросната култура е изградена върху присъствието или отсъствието на рисуваната бихромна и полихромна украса върху червена, бежова или кафява ангобирана основа. По-точно, възприема се презумпцията, че полихромията е по-късен раннеолитен феномен. Стратиграфските данни на полихромната керамика едва ли са прецизни, тъй като информацията от статистическата обработка на чавдарската керамика хвърля по-друга светлина. Формите на съдовете като критерии за периодизацията са на втори план. Без да се разкрива йерархическият порядък в профилацията на глинените съдове — за БРН — М се сочат 3 форми, за БРН — А — 4, за БРН — В — 3, а за БРН — С — такива форми не се споменават. Според авторката основните рисувани орнаменти не са много, но са с удивително разнообразни варианти (с. 104). Знаковите мотиви се изграждат през БРН — А от 8 фигури (валути, спирали, триъгълници и др.). Не се разкриват съотношенията им и кои са доминиращите орнаментални варианти и композиции, както и настъпилите промени през времето на различните фази. На с. 104 се твърди, че в Чавдар „... често се срещат лалевидни, дълбоки чаши на крачета (рис. 87:2)..." Чаши на крачета в Чавдар няма, а тази на посочената рисунка също е без крачета. В 5 рисунки (87, 89, 92, 166) и 10 снимки (23, 25, 29, 31, 33, 34, 78) са публикувани десетки находки от Чавдар, от които само две рисунки (89, 166) са по Г. Георгиев, а останалите са необнародвани. Почти същата е ситуацията с находките от Крумовград, Казанлък, а вероятно и с материалите от други обекти. Червенорисуваната керамика, обрамчена с бели точки, която е отнесена към преходната фаза А/В произхожда от III, а не от IV строителен хоризонт, както се твърди на с. 104. Не бихме могли да се съгласим със становището, че чернорисуваната керамика не е известна (БРН — В) в Чавдар (с. 105). Черната рисунка е на втора позиция след бялата. Черният рисунък върху жълт, кафяв и червено ангобиран фон (с кулминация от 71% в VI строителен хоризонт) съставлява 39% от рисуваната и само 0,4% от цялата керамика. „Този процент според авторката е 5% (с. 105), но не е ясно на каква база (извадка) е изчислен той. Относно последната фаза (БРН — С) за Чавдар се твърди: „... в полихромната керамика се срещат спираловидни мотиви, оградени с бели точки, а сивочерната канелюрана керамика е често явление" (с. 107). И тук има няколко грешки. Фрагменти от цилиндрични дръжки и крачета от съдове тип Караново III — Веселиново се намериха в периферията и по повърхността на могилата. Те произхождат от най-горния културен слой, който е бил тънък и разрушен от обработката на терена. Белият, черният и жълто-кафявият орнамент, обрамчен с бели точки, се срещат във всички строителни хоризонти, без първия. Червеният орнамент с бели точки е фиксиран върху 50 фрагмента от III строителен хоризонт. На с. 104 е отбелязано, че сферичните, полусферичните, лалевидните и заобленобиконичните съдове са най-често срещани за БРН — А на Чавдар, а за БРН — В този порядък е следният: лалевидни, сферични и полусферични. Данните от статистическата обработка за посочените фази са: доминират плитките паници с изтънен ръб на устието (от които 40% са с рисувана украса), следвани от полусферичните паници.

Мнението на Х. Т. за „средния неолит", отнесен като последна фаза на средния (БРН — С) се подчерта по-горе. Каквато и съдба да му отреждат бъдещите проучвания, неговите среднеолитни хронологически позиции са неизменни.

Твърде приемливи са наблюденията, доказващи културния дисконюитет между ранния и късния неолит. Типологическото раздалечаване е факт, макар че конкретните му форми на изява, предложени от различните селища в Горнотракийската низина, са много повече от посочените в книгата. Сред тях калугеровските особености се открояват в количествено и качествено отношение. Въпросните късноеолитни иновации са най-добре изявени в Северна България и Горнотракийската низина и най-слабо — в Северозападна и Среднозападна България, а в Среднобалканския неолитен комплекс (Винча) те не се чувствуват. Отново климатичните промени, без да се цитира източникът, се сочат като основна причина за безспорните етнокултурни дислокации. Ако това е така, то среднобалканският регион би трябвало да е най-сериозно засегнатият от застудяването, но както посочихме няма данни за етнически дислокации там. Нашата теза е, че става дума за пълзяща миграция от североизток с двупосочна размяна на културни ценности. В тази глава, както и в другите, са допуснати следните неточности: късноеолитното селище Хлебозавода край Н. Загора е в равнина, а не на плато (с. 125), раннеолитното селище Мирково, Софийско, не е селищна могила, а е „открито" върху ниска речна тераса, а за „директните импорти" може да се говори, едва след като се потвърдят от съответните анализи (с. 111). Тези хрумвания, както и много други, ни се поднасят като доказан факт.

Въпросите на неолитния поселищен живот са разгледани в пета глава. Изворовата база на тази разработка е стеснена и се състои в ограничени лични наблюдения на авторката и разкопчачите, изложени в отделни публикации. Събраната информация се интерпретира, като се

игнорират новите направления в проучванията на праисторическото сградостроителство, публикувани през последните десетилетия. Способите за моделиране на първобитното сградостроителство (в конструктивен и диструктивен план) са част от общата методика за проучване на праисторическите обекти. Към тях научният интерес се засилва напоследък. Въпреки посочените слабости и ограничената информационна база, синтезираните данни са позволили на авторката да направи интересни и приемливи изводи. Това е първият сполучлив опит да се съберат и анализират данните за неолитното сградостроителство, което е безспорен успех на авторката. В рецензираната глава има някои погрешни констатации, с които не бихме могли да се съгласим. Отново само с климатични промени (застудяване и засушаване) се обяснява появата на землянката през късния неолит, без да се цитира ползваната литература (с. 152). На с. 155 се постулира „повишаване на подпочвените води" през късния неолит. Тези две становища (засушаване и повишаване на подпочвените води) са несъвместими, т.е. те взаимно се изключват. Мнението, че за Тракия „... няма данни за първоначално отсядане в землянки" (с. 154) не се потвърждава от данните за Калугерово, където те са с неправилна кръгла форма и са разположени хаотично върху южния склон на хълма „Корията". Тези данни все още не са публикувани, поради което не можем да виним Х. Т. Не възприемаме и становището, че строителството и преустройството на сградите в ранноеолитното селище е било едновременно (с. 155).

Х. Т. ни описва като очевидец края на селището Орловка и възникването на селищната могила Хотница. В същия стил е поставена категоричната функционална диагноза на централните сгради на селището и други съоръжения и материали (с. 160). Такива са: „перваз за съхранение на топло ястие", „за прокисване на мляко" (с. 160) и „камъни за готвене" (с. 161). За сетен път ни се налага да възразяваме срещу твърдението, че „по броя на подовите замазки може със значителна точност да се изчисли времетраенето на неолитната сграда" (с. 159). Нашите аргументи срещу това погрешно мнение са изложени в рецензиите ни за първите монографии на Х. Т.

Следващата, шеста глава, посветена на неолитното стопанство, е с най-малко научни достойнства. Авторката няма самостоятелни изследвания в това направление. В познатия ни стил Х. Т. разказва за кой ли път, като очевидец, или като пряк участник, за една или друга кулинарна технология, като не оставя място за никакво съмнение на читателя. Като личен успех на авторката може да се посочи извеждането на преден план на проблема за суровинната база неолита. Впечатлява авторовото чувство за научна потребност от: видово-типовата детерминираност на различните индустрии (каменна, кремъчна и т.н.); технико-типологическата и функционална изясненост на работния инвентар. Тези и други проблеми със съответните им концепции за разработване са неясно формулирани и още по-объркано и неуспешно изложени. Нашите въпроси и възражения към тази глава са много. Спираме се само на възловите моменти на онези погрешни интерпретации, които биха заблудили читателя. Неколкократно споменахме, че авторката е игнорирала редица актуални изследвания. Загърбването на новоизлязлата литература в тази глава е драстично. До публикуването на рецензираната от нас книга, на неолитните оръдия на труда и суровинните им източници в България са посветени над 25 публикации. На тази тема са и обнародваните материали от Международния сипозиум по петроархеология, състоял се в Пловдив през 1984 г. Пренебрегната е и еталонната колекция от видовете кремъчни скали, залягащи в над 235 находища в 25 стратиграфски позиции. Тези обстоятелства са предопределили съдбата на изследването. Тази глава, както и редица изследвания по същата тема от различни автори будят тревога с неправилния подход, с неясните концепции, с абсолютизиране на отделните частични интерпретации на праисторическия инструментариум. По-точно абсолютизира се технологията на кремъчните артефакти, които се проучват с палеолитен маниер, изолирано от функциологията, морфометриката и типологията. По този начин се игнорират глобалните въпроси, като: връзката между морфология и типология; форма и функция; субстанция и функция, и др. За разработване на изборените въпроси са нужни комплексни проучвания на неолитния инструментариум. Именно информацията от подобни изследвания би могла да се интерпретира в около 20 аспекта във философско-технически, социален и исторически план. Връщайки се от неясната структура на проблематиката към конкретните слабости, няма да спираме на ненаучните макроскопски скални определения „планински кристал" (с. 177); „синьо-черна кристална шиста" (с. 180 и др.) и на местонахождението и експлоатацията на амфиболите, за които вече стана дума. Без да цитира Х. Т., приема и доразвива идеята на В. И. Маркеевич от Кишинеу, според която жътвата се осъществява чрез кошници, където се събират класовете и в този вид се съхраняват семената и се осъществява засяването им. Това схващане се афишира за сетен път, макар че то беше опровергано от наши и чужди автори. Описанията на хромелите (с. 170) биха били различни и по-прецизни, ако авторката беше запозната със съответното изследване на неолитните стриващи и очукващи оръдия. На с.179 четем: „Около 5% от всички оръдия на труда (рис. 148, 151, 155), използувани от неолитния човек са изработени от камък." Според нашите изследвания (на базата на 18 096 артефакта, от 24 неолитни селища) структурата на въпросния инструментариум има следния вид: каменни — 35,94%; кремъчни — 37,63%; кост-рог — 26,76%. За глинените оръдия (стъргалки и прешлени за вретено от стени на гл. съдове и др.) не се споменава, макар че те все по-ясно се обособяват като отделна субстанционна група. Без да остоява собствени позиции и да съблюдава всички мнения, Х. Т. се намесва със закъснение в дискусията за функционалното предназначение на костните лъжици (с. 182—183). По-точно тя се приобщава към мнението на Р. Трингам, според което с лъжиците са украсявали керамични изделия и възразява срещу становището на Г. Георгиев, който счита, че с тях са събирали смляното брашно. При тези хипотези обстоятелствата за намиране (яма със съдове и лъжици; лъжица върху хромел от Караново II) са водещите критерии при функционалния анализ. Тази функция (украсяване на ...) не е свързана с определена форма, каквато имат лъжиците. Частично или цялостно износване на работните им краища (в редица случаи останала само дръжката), наблюдавана при голяма част от лъжиците не се обяснява от хипотезата на Трингам. Линейните следи от употреба показаха, че с костните лъжици са събирали стритите багрила, зърна и др. от повърността на хромелите и хаваните.

И. Вайсов, в главата „Духовен живот..." ни разкрива генезиса, структурата, съдържанието и характерните особености на неолитното изкуство. В тази кратка, но съдържателна разработка се акцентира на антропоморфизма и зооморфизма, които заемат централно място в неолитното изкуство. Това не е поредна интерпретация на един и същ фактологически материал със сполучливо изразена иконография, а в случая се касае за нов съвременен подход за извличане, систематизиране и интерпретация на косвена информация, която се съдържа в праисторическата пластика. Ясно и точно са формулирани и разграничени понятията, въпросите, научните направления със съответните им аспекти, структурата и съдържанието на заложената символика, идейните концепции и възможните интерпретации на канонизирания женски образ. Посочени са хронологическите и етнокултурни индикатори. Изхождайки от положителните страни на разработката възприемаме тази глава като успех на автора. Последният очевидно добре познава и умело използува съвременните чужди изследвания.

Приемливи са многоаспектните интерпретации на въпросите, свързани с неолитното население, разработени накратко в седма глава. Там е допусната, вероятно

техническа, грешка на с. 236, където четем: „... черепът от Крумовград е отнесен като протомедитерански..." Такъв череп е открит в Чавдар, а не в Крумовград.

Подобно на други публикации от същата авторка така и рецензираната от нас книга гъмжи от чуждоезична фразеология, неясна за читателя. Употребени са около 30 понятия, като: панданти — с. 15, 83,111 и др.; рефугиуми — с. 19,173; инсули — с. 157; фестони — с. 118, и др. При тази непонятна фразеология дори и читателят специалист е безпомощен при наличието на редица справочници. Ето защо считаме, че авторите не са успели да изпълнят докрай задачата, загатната в заглавието, да популяризират съвременните изследвания върху неолитната епоха в България. Типично и често явление е в трудовете на Х. Т. да се поднасят априорно недоказани истини във вид на аксиоми. Налице е неточно цитиране (посочен е автор — И. Вълчева, вместо Вълка Илчева), а фотографският илюстративен материал е разположен сред използуваната литература.

Независимо от посочените слабости, рецензираната книга е първата монография, посветена на неолитната епоха в България, носеща редица научни достойнства. Тя ще намери добър прием и ще бъде много полезна за широк кръг читатели. Монографията бележи нов етап в развитието на българската праистория.

КЪНЧО КЪНЧЕВ

Х. ТОДОРОВА, ИВ. ВАЙСОВ, НОВОКАМЕННАТА ЕПОХА В БЪЛГАРИЯ. С., Наука и изкуство, 1993. 288 с., 228 рис., 110 сн., 25 фиг., 12 табл., 13 карти

Книгата на Х. Тодорова и И. Вайсов дойде да запълни една празнина в публикационната дейност на българските праисторици. Отдавна се появиха и получиха широка популярност Neolithic Greece, Praistorija Jugoslovenskih zemalja, Preistoria Daciei. В същото време постиженията на българските учени, в редица случаи изпреварващи тези на колегите от съседните страни, оставаха в рамките на статии, достъпни за тесен кръг специалисти. Належащата нужда от обобщаващи изследвания за праисторическата епоха в България пролича ясно и от бързото превръщане на книгата на Х. Тодорова „Каменно-медната епоха в България" в библиографска рядкост. Макар и излизаща след нея, „Новокаменната епоха в България" тематично я предхожда и фактически се явява нейна първа част. Връзката между двете книга се осъществява и от еднаквата им структура.

„Новокаменната епоха в България" се състои от увод, девет глави, резюмета на немски и английски език. Шест от главите са написани от Х. Тодорова, една от И. Вайсов и две са общи. Задачата, която си поставят авторите, е да разгледат развитието на българските земи през неолитната епоха. За тази цел те са се постарали да съберат и използват най-новите (поне за времето, когато е писана книгата) постижения както на археологическата наука, така и на съпътстващите я съвременни интердисциплинарни методи, чието значение нарасна неимоверно през последните години. Ролята на отделните методи за праисторията е разгледана накратко в увода, а техните резултати са използвани (пряко или косвено) в цялата книга. Използвана е и наистина впечатляващо количество научна литература, която практически обхваща всички трудове на българските автори и всички по-важни изследвания на чуждестранни учени, засягащи разглежданата проблематика.

Първите две глави имат по-общ характер. Те запознават читателя с историческата обстановка, условията и пътищата, довели до възникването на неолитните култури на територията на България. Първа глава е посветена на неолитната революция — един от основните моменти в развитието на човечеството. На базата на изследванията (теренни и теоретични) на редица учени са представени предпоставките за неолитната революция, направена е характеристика на предкерамичния неолит. Изведени са основните белези на неолитната социокултурна система. Авторката е успяла сбито, но ясно и изчерпателно, да засегне най-важните моменти в развитието на неолитната революция, да представи мненията и хипотезите на най-известните учени, занимавали се с разглежданата проблематика. Балансът между количеството предавана информация и нейното достъпно представяне е нарушен само в края на главата, където се разглежда проблемът за езика на неолитното население. Тук по-популярното изложение се сменя изведнъж с твърде специфична, тясна научна дискусия, чието цялостно представяне е невъзможно в малкия предоставен й обем. Струва ми се, че нейното разбиране ще остане неясно и ще затрудни неспециализирания читател.

Във втора глава се разглежда неолитизацията на Балканския полуостров. Значително внимание е отделено на палеоекологичната обстановка след края на последния ледников период, за чието изясняване са привлечени данните от редица „помощни" науки. Х. Тодорова предлага един интересен модел за проникването на неолитното население на територията на България — по течението на реките Струма, Вардар и Южна Морава до Дунав, а оттам на изток към Североизточна България. Неолитизирането на Тракия се осъществява от Североизточна България, която пък покъсно е вторично населена от юг. Ако за първата част на посочената схема има достатъчно налични данни, то по отношение на заселването на Североизточна България и Тракия все още не може да се каже със сигурност, доколко представената картина отразява действителното протичане на неолитизацията и доколко се дължи на празнотите в археологическите проучвания на отделните райони. Авторката обосновава (главно на базата на анализа на кремъчната индустрия) и тезата за синхронното съществуване на съседни територии на двата стопански типа — на присвояващата и на произвеждащата икономика. По-нататък в книгата са приведени и други доказателства в полза на тази хипотеза, като с влиянието и контактите с мезолитното население от по-северните райони се обясняват някои различия между културите от Североизточна България и Добруджа с тези от Тракия и Западна България.

Особен интерес представлява трета глава, в която са засегнати едни от най-дискусионните проблеми — за периодизацията и хронологията на неолитната епоха. Отличното познаване на нео- и енеолитните култури както от територията на България, така и от съседните райони, позволява на Х. Тодорова да въведе една нова класификационна единица в българската праистория — културни блокове, които обединяват два или повече културни комплекса. Неолитните култури в Югоизточна Европа са разделени в два културни блока — Балкано-анатолийски и Средиземноморски, като територията на България е отнесена към първия. Подобен мащабен поглед дава възможност да се видят по-ясно и точно взаимовръзките между редица процеси и явления през праисторическата епоха. За актуално и отговарящо на състоянието на съвременните изследвания смятам и разделянето на неолита на два блока — на ранния неолит и на късния неолит и ранния енеолит. Обаче границата между тези два блока не е достатъчно добре аргументирана. Струва ми се нелогично отнасянето на фази на една и съща култура към два различни блока

(напр. Винча А1-А3 към БРН-С, а Винча А4 — към БКН-А). Противоречията проличават и при разглеждането на самите култури (по-конкретно на Караново III и Винча А) в глава IV. Може би ще е по-удачно култури Караново III и Винча А да се причислят към началото на БКН, като при това се отчита и сложният преход между двата блока (както прави и Х. Тодорова), но това е проблем, който ще се реши от бъдещите изследвания. Необоснована изглежда критиката към периодизационната схема на В. Миков и П. Детев, тъй като откриването на т. нар. Монохромен неолит потвърди хипотетично определения от тях етап (ранен неолит), предхождащ Караново I.

При определяне на абсолютната хронология на неолитната епоха са използвани всички налични данни. Калибрацията на сериите С-14 дати от отделните обекти, направена с помощта на съвременна програма и представена на табл. 8 убедително подкрепя предложената датировка на отделните етапи. На табл. 6 и 7 обаче е допуснато смесването на С-14 дати, отчетени ВР и ВС, каквото трябва да се избягва, тъй като ще затрудни читателя при сравнението на датите.

В следващите четири глави са разгледани различни аспекти от материалната и духовната култура на неолитното население по българските земи. Благодарение на задълбочените си познания и комплексния характер на изследване авторите са успели да уловят и покажат характерните черти на отделните култури, да проследят тяхното развитие и взаимодействие. Разглеждането на етнокултурните явления в контекста на палеоекологичната и демографска обстановка им позволява да дадат убедителни обяснения за различията в някои елементи на културите, както и на извършващите се промени в тях — напр. за различните видове жилища, за планировката на селищата и разпространението на селищните могили, за разликата в кремъчните оръдия на труда и т.н. Изчерпателно и прецизно в гл. 7 И. Вайсов представя изворите, които ни дават представа за духовния живот на неолитния човек. Детайлният анализ на антропоморфната пластика е придружен с излагане на основните мнения относно нейната интерпретация, без авторът да натрапва собственото си мнение. Оригинална е неговата хипотеза за предназначението на някои от зооморфните фигурки — като съставна част от хазартна игра. Безспорно в тези глави авторите дават достатъчно пълна и обективна (според сегашните ни знания) картина за живота на неолитното население от територията на България. Разбира се, има и някои твърдения и хипотези, които не могат да се приемат безрезервно. Например все повече данни говорят за синхронността на култура Караново II с втората половина на Караново I (т. нар. „Азмашки вариант"). При това положение обаче се поставя под въпрос хипотезата за ренеолитизацията на Североизточна България от носители на култура Караново II, тъй като едно придвижване на население от юг на север би включило и представители на култура Караново I. В шеста глава вниманието е акцентирано върху каменните и кремъчните оръдия на труда (най-многобройните и характерни за епохата), а тези от кост, рог и глина са разгледани по-бегло (с изключение на костените лъжички и боласите).

Последната глава, в която е разгледана съдбата на неолитното население, е съвсем кратка и всъщност осъществява връзката с хронологически следващата книга — „Каменно-медната епоха в България".

Направените дотук забележки ни най-малко не омаловажават достойнствата на книгата. Те трябва да се търсят главно в две направления. От една страна, е нейната познавателна роля. За пръв път достиженията на българската археологическа наука в областта на неолита са събрани, обобщени и представени на едно високо научно и същевременно достъпно ниво. Животът на неолитния човек изпъква в неговата многостранност, на фона на заобикалящата го среда. Изключително богатият и професионално подготвен илюстративен материал позволява на читателя да добие пълна представа за изворовата база, на която се опират авторовите разсъждения и играе важна роля за цялостното възприемане на книгата.

От друга страна, книгата безспорно ще заинтригува специалистите по праистория с новите хипотези, становища и твърдения, намерил място на нейните страници. Като всички нови идеи те тепърва ще бъдат обсъждани, уточнявани, критикувани или защитавани. Надявам се, че в това отношение книгата ще предизвика широк отзвук и оживена научна дискусия, която ще спомогне да се изяснят редица проблеми на българската праистория и ще придвижи напред българската археологическа наука.

ЯВОР БОЯДЖИЕВ

Х. ТОДОРОВА, ИВ. ВАЙСОВ. НОВОКАМЕННАТА ЕПОХА В БЪЛГАРИЯ (КРАЯ НА СЕДМОТО — ШЕСТОТО ХИЛЯДОЛЕТИЕ ПРЕДИ НОВАТА ЕРА). С., Наука и изкуство, 1993. 288 с. с 228 рис. в текста, 110 черно-бели снимки.

Необходимостта от подобна книга, която да представя развитието на културата в българските земи през неолита, е отдавна назряла. Интерес към тази проблематика проявяват не само специалистите, но също студенти и по-широк кръг хора. Вероятно поради това авторите са се опитали в някои части да изложат интерпретацията си на епохата по-популярно, но този подход на места и в определени аспекти е ощетил научните претенции на книгата, без да я е направил достатъчно достъпна за по-широк читателски кръг.

Уводът (с. 6—14; Х. Тодорова) съдържа кратко изложение върху основните понятия, за които незапознатият с проблематиката читател трябва да има представа — методи на датиране, спомагателни за праистория научни дисциплини и методи на изследване, информация върху изворовата база на научните проучвания за неолитната епоха.

Първата глава „Неолитната революция" (с. 15—41; Х. Тодорова) предлага кратка информация върху процеса на неолитизация в Предна Азия, както и изложение върху основните белези на най-ранното неолитно общество и неговата материална култура. Това изложение е полезно въведение за неизкушения от проблематиката на неолитната епоха читател.

Втората глава „Неолитизацията на Балканския полуостров" (с. 42—63; Х. Тодорова) съдържа две части. В първата е представено състоянието на изследванията върху екологичната обстановка в Източното Средиземноморие и на Балканския полуостров в следледниково време; авторката развива плодотворната според мен идея, че причините за разселването на неолитното население към Балканите са непосредствено свързани с глобални климатични промени, които се изразяват най-ясно в преместването на температурните пояси в северна посока. Във втората част на тази глава авторката прави преглед на мезолитната култура на Балканите и

стига до единствения верен извод за невъзможност на самостоятелна неолитизация в този регион. По-нататък тя предполага придвижване на неолитни групи от Предна Азия към централнобалканската зона през морето; тази идея не е нова, но авторката пропуска да посочи източниците си. Хипотезата получава развитие в предположението, че достигайки до Дунав, част от тези неолитни групи са поели на изток и са се заселили в дн. Североизточна България; поради застудяване на климата малко по-късно цялото това население се премества в Тракия и дава началото на култура Караново I. Хипотезата за произхода на неолита в Тракия не е подкрепена (а и не може да бъде подкрепена) с никакви доказателства.

Третата глава „Периодизация и абсолютна хронология на неолитната епоха на Балканския полуостров" (с. 64—93; Х. Тодорова) би трябвало да е една от основните части на тази книга. Въпреки претенциите тази глава или не предлага нов поглед върху разглежданата проблематика, или внася някои произволни твърдения, които снижават научната стойност на книгата.

Авторката приема предложените от Г. И. Георгиев и утвърдени в българската праисторическа наука граници на неолитната епоха — от създаването на първите земеделско-скотовъдни селища до появата на първите масивни медни оръдия на труда (периодите Караново I до IV в Тракия). Тя обръща внимание и върху направената от Георгиев и използвана до днес периодизация на неолита в Тракия, но пропуска периода Караново II—III; по-нататък в текста обаче понякога си служи с него. Неясно остава и отношението ѝ към Карановската периодизационна система — посочва се, че е основа на сега валидната периодизация на неолита, но се твърди, че от „компаративна гледна точка... предизвиква съществени възражения" (?!). Всъщност от изложението нататък става ясно, че авторката не познава достатъчно добре тази система и особено съдържанието на нейните периоди.

След понятието „археологическа култура", археологическата таксономия беше обогатена през последните десетилетия с още няколко нива, за които се смята, че обозначават исторически съществували степени на общност на културата. Между тях е и въведеното от Е. Н. Чарних понятие „културен блок", което Х. Тодорова използва при представянето на периодизацията и обхвата на културните явления на Балканите, главно в централната и източната им част. По същество изложението на тази част от книгата, общо взето, повтаря досегашното знание с нова терминология. За съжаление то съдържа и многобройни фактически грешки и невярни констатации.

Постулира се съществуването на „Балкано-анатолийски културен блок" през ранния неолит (отдавна направена констатация за единството на материалната култура в този район), но въпреки идеята си да разглежда цели блокове от култури, „за удобство" (?) авторката се занимава по-нататък само с „балканския ранен неолит". Първата му фаза се характеризира според нея от използването само на монохромна керамика. Към тази фаза освен „култура Ахилеон" (сега се използва обикновено терминът „Fruhkeramikum") авторката причислява и „комплекс от селища... в областта Шумадия", които разглежда като принадлежащи на „култура Протостарчево", както и три селища от българските земи — Крайници, Дупнишко, Копривец, Русенско, и Поляница-платото, Търговищко. Веднага трябва да кажа, че тази хронология на посочените селища северно от Тесалия съвсем не е безспорна. Проучвани са на малка площ, материалите произхождат само от ями (!) и като правило са почти непубликувани. Много е вероятно, ако наистина са съществували в началото на ранния неолит селища, чиито обитатели не са използвали рисувана керамика, то тези селища да са били синхронни със селища с рисувана керамика. Неясно защо в тази фаза се е оказал и „остров Хиос" в Егейско море — вероятно се има предвид Агио Гала — долната пещера, но тези най-ранни материали на острова са по-късни от обсъждания период.

Втората раннонеолитна фаза според Тодорова „обхваща всички явления с бяло рисувана украса на керамиката". Между тях се споменават Караново I (вкл. финалното ѝ развитие, познато в Азмашка могила), Протосескло, Криш I в Банат, „най-ранните етапи на културата Старчево" (неясно кои!), „I фаза на културата на западнобългарската рисувана керамика" (т. е. група Гълъбник), Неа Никомедия, Подгори I. Съдържанието на тази фаза обаче предизвиква някои възражения. Рамките на фазата се определят главно от най-дълго развивалата се от посочените култури, а това е Караново I. Останалите се синхронизират с нейни етапи, но някои от посочените явления започват развитието си вероятно малко по-рано (напр. Протосескло). В този смисъл втората балканска раннонеолитна фаза се оказва много продължителна, но от нея са изведени изкуствено много селища, групи и култури, които са отнесени от авторката към следващата трета фаза. Причината е, че те не отговарят на условието да съдържат само бяло рисувана керамика. Но включената във втора фаза култура Протосескло в Тесалия познава само рисуването с червена боя, а селището Неа Никомедия (в Източна Македония) — с червена и бяла боя. Неясно е и какво разбира авторката като „Криш I в Банат" — в цитираната от нея книга на Г. Лазарович се говори за „култура Старчево Криш" и се твърди, че въпросната първа степен не е представена в Банат. Тодорова вероятно има предвид селищата Доня Браневина в Бачка и Гура Бачиулуй в Трансилвания. Към тази фаза е отнесен и II пласт от селището в Копривец, Русенско, но няколко страници преди това авторката твърди, че по това време дн. Североизточна България е обезлюдена! От гореказаното следва, че обособената втора фаза на балканския неолит е в значителна степен произволна както от хронологическа, така и от съдържателна гледна точка.

Третата фаза обхваща периода на разширяване на балканската раннонеолитна територия в североизточна посока. Авторката обособява два етнокултурни комплекса. Първият е „комплексът на раннонеолитните култури с рисувана керамика" в централнобалканския регион и Тесалия. Той би трябвало да бъде наречен комплекс с тъмнорисувана керамика, защото всъщност тя е водещата украса в посочените от Тодорова култури и селища — „Класическо Старчево (с черно рисувана керамика), Западен Криш — фази II и III, Магулица и ранно Сескло (I и II), късната Неа Никомедия, фазите с червено и черно рисувана керамика на културата на западнобългарската рисувана керамика и Колш I в Албания". Под „Класическо Старчево" може би трябва да се разбира Старчево II и III (по Гарашанин) — културата обаче съдържа и бяло рисувана керамика. Неясно защо III степен на култура Сескло в Тесалия, регистрирана в Отцаки, е отпаднала от тази и е преминала в следващата четвърта фаза. Трудно е да се разбере смисълът на понятието „късната Неа Никомедия" — ако става дума за Неа Никомедия II, то тя се отнася към късния неолит (култура Димини) и е хронологически далече от дискутираната фаза. Колкото до „културата на западнобългарската рисувана керамика", нейното съществуване не беше потвърдено. На нейно място към обособения от Тодорова за тази фаза комплекс трябва да се причислят група Кременик — Анзабегово, група Кремиковци и група Градешница — Кърча. Вторият етнокултурен комплекс в третата фаза според авторката е този на културите без рисувана керамика, който се разполага в източната част на Балканския полуостров и Молдавия — Източен Криш, Овчарово, Цонево, Караново II и II—III.

Необосновано е твърдението на Х. Тодорова, че по време на представената трета фаза връзките на Балканите с Анатолия отслабват, пътищата на развитие на културите в двата региона се разделят, а това довежда до разпадането на Балкано-анатолийския блок. За отбелязване е, че освен добре документираните контакти

на Анатолия с централнобалканската зона през Егейско море, налични са вече и многобройни указания за контакти на Северозападна Анатолия с източните райони на Тракия тъкмо през този период.

Х. Тодорова предполага съществуването и на четвърта фаза на раннонеолитния културен блок, като я приема за преходна към късноеолитното развитие. Тя правилно отбелязва, че процесите на преход в рамките на тази четвърта фаза може би са протекли само в отделни центрове, от които новите явления са се разпространили. Към тази фаза тя отнася обаче хронологически различни етапи, с което внася сериозно объркване — Караново III, Сескло III и прехода към Цангли, „полихромната фаза на културата на западнобългарската рисувана керамика", Криш IV, Старчево IV и Винча A_1—A_3. Към този период обаче със сигурност може да се отнесе култура Караново III, както и „преходът към Цангли" (явно става дума за фазата Зарку в Платия магула Зарку), а може би и финалът на група Градешница — Кърча (обозначен като полихромна фаза на културата на западнобългарската рисувана керамика). Етапът Сескло III е по-ранен, а културите Старчево — Криш IV в Банат и Винча A_1—A_3 са по-късни от разглеждания етап. По повод на прехода от ранния към късния неолит на Балканите авторката дискутира проблема за средния неолит, който тя не приема, а отнася четвъртата фаза в периодизационната си схема към края на ранния неолит. По този повод тя наивно обяснява, че средният неолит в Тракия и северната част на полуострова бил „намерен", защото балканските праисторици били подведени от великолепната керамика на култура Сескло (която в Тесалия се отнася към средния неолит). Но в Тракия към средния неолит В. Миков и П. Детев отнасяха култура Караново I (частично синхронна със Сескло), а Г. И. Георгиев (както и самата Х. Тодорова) — култура Караново III (според Георгиев тя е по-късна от Сескло!). Съвсем правилно Георгиев синхронизира Сескло с Караново II. Следователно твърдението на авторката, че средният неолит в Тракия бил обособен по аналогия с Тесалия не отговаря на действителността. Периодизацията на Георгиев следва своя вътрешна логика, съобразена с тогавашното познание за материалната култура в региона. Тук трябва да напомня още, че класическият период на култура Старчево (II—III по Гарашанин) също е отнесен към средния неолит (по валидна за региона периодизация и хронология), синхронизира се със среднеолитната култура Сескло, но това не предизвиква възражения у авторката. Тодорова използва повода да дискутира само върху култура Караново III в Тракия, която нарича „въображаема култура", защото „В. Милойчич с право си задаваше въпроса — каква е тази култура, образувана от три (3!) керамични форми?!" От една страна, неетично е да се говорят от името на един починал учен неща, които той никога не е написал. От друга страна, една археологическа култура се състои далеч не само от керамични съдове. И накрая, авторката проявява завидно непознаване на култура Караново III, публикуваните видове керамични съдове от която са поне двайсетина! По-нататък тя постулира синхронизирането на Сескло I и II с Караново II и II—III, и на Сескло III (къде отиде преходният етап Зарку?) с Караново III. Без да е доказала тази синхронизация (а тя е само частично вярна) авторката прави странното заключение, че „Караново III — Веселиново, не може да бъде самостоятелна култура, а само фаза или етап"! Това ще рече, че Х. Тодорова ни приканва да забравим двуметровите напластявания от този период в Езеро, Веселиново, Караново, Казанлък и други селища в Тракия, в които са установени до 6—7 строителни хоризонта, и да не вярваме повече на очите си!

В късноеолитното развитие на Балканите Тодорова отбелязва съществуването на три етнокултурни комплекса: комплекса на културите от винчански тип обхваща Централните и Източните Балкани и с изключение на култура Тополница — Акропотамос не познава рисуваната керамика; комплексът на културите от тип Димини развива по-нататък традициите на рисуваната керамика; третият комплекс е адриатическият, който остава извън проблематиката на обсъжданата книга. Към първата фаза на „балканския късен неолит" са причислени явления, синхронни на Винча A_2/B_1 — културите Боян — Болентинеану, Дудещи, Хотница (вероятно I), Хаманджия I (фаза Блатница), Цангли, Калояновец I (?), Парамиди, Усое I и др. Към общите типологически белези на тези култури са посочени биконичността на керамичните форми, канелюрата и набоденатa украса, преобладаващо тъмната повърхност на съдовете. Към втората късноеолитна фаза са отнесени Винча B_1 и B_2, Боян — Джулещи, Хотница II, Калояновец (?), Димини — Арапи и ранното Отцаки (?!), Тополница — Акропотамос (Ситагри II).

По мое мнение в балканския късен неолит могат да бъдат разграничени действително две фази, но тяхното съдържание е по-различно от предлаганото. Смятам, че към първата фаза трябва да бъдат причислени Караново III, Самоводене А—B_1 и B_1, ранните фази на Дудещи, фаза Зарку на култура Сескло, Парадими I, а към втората фаза — Караново IV — Калояновец, Винча А—B_1, Хотница, Боян — Болентинеану, Хаманджия I—II, Усое, Кременик II—I, Цангли и Арапи.

Пресилено звучи и заключението за прекъсване на взаимоотношенията между Анатолия и Балканите на ниво балкански късен неолит. Малобройните известни засега находки от Анатолия свидетелстват доста сигурно за сходни тенденции в развитието на керамичните комплекси от двата региона.

В основата на теоретичния модел на културните блокове Х. Тодорова поставя твърдението, „че всички културни и етнокултурни комплекси, съставящи даден блок, се развиват в синхронни етапи, като възникват и заникват едновременно". От гледна точка на глобалното развитие констатацията е вярна. Но прецизната синхронизация на явленията в един „културен блок" позволява да се твърди,че обикновено иновациите в културата се извършват в отделен или отделни ареали и оттам се разпространяват; погледнато от друга страна, в някои райони по-ранните характеристики продължават да се възпроизвеждат тогава, когато върху останалата територия се е появил нов етап в развитието на материалната култура. В смисъла на казаното не бива да се абсолютизира синхронността в появата и отмирането на археологически регистрирани явления. Пример за асинхронност в развитието на неолитната култура представя т. нар. трета фаза на балканския ранен неолит; Х. Тодорова причислява към нея тъмнорисуваният етап в централнобалканската зона и културите без рисувана керамика в североизточните части на Балканите, но по същото време в някои части на Тракия продължава развитието си и култура Караново I (азмашки вариант), отнесена обаче от авторката само към предходната фаза.

Подробният преглед на частта за периодизацията на балканския неолит ме убеждава, че не теорията за културните блокове „прави немислими произволните периодизации" (както мисли Тодорова), а много доброто познаване на материалната култура от разглеждания период. Само в такъв случай биха били избегнати многобройните неясноти и грешки в разглеждания текст.

Втората част на третата глава е посветена на абсолютната хронология на неолитните периоди в българските земи. Представените в нея данни подкрепят някои от направените вече от мен критични констатации по периодизацията на материалната култура. Първата (т. нар. монохромна) фаза на ранния неолит в българските земи предлага само три радиовъглеродни дати, които произхождат от измерване на включени като примеси в керамиката от Поляница — платото, Търговищко, органични материали. Абсолютните им стойности са между 5585—5358 BC, т. е. 6400—6200 г. пр. Хр. Тъй като публикуваните материали от селището не дават гаран-

ция за такава древност, за мен остава открит въпросът, дали абсолютната стойност на датите не е повлияна от характера на изследвания материал (всички останали дати от неолита произхождат от изследване на свободно намерени овъглени растителни останки — дърво или едногодишни култури). От друга страна, датите за отнесените към монохромната фаза селища Дивостин I и Падина B в Сърбия съвпадат много точно с датите от бялорисуваната втора фаза (табл. 6 на с. 88). Аз вече предположих, че ако изобщо са съществували селища без рисувана керамика, те вероятно са били едновременни със селищата, познавали рисуваната керамика. Това ще рече, че т. нар. монохромен неолит на север от Тесалия не представя хронологическа фаза, а е рядка локална разновидност на началния раннонеолитен период, който като цяло се характеризира от бялорисуваната орнаментация.

Втората раннонеолитна фаза е датирана между 5300 и 5000 BC, т. е. между 6200—5700 г. пр. Хр. (на с. 75 е посочен обаче периодът 6000—5700 BC!). В табл. 6 на с. 88 към втората фаза са отнесени също II—IV хоризонт на Азмашка могила при Стара Загора и II хоризонт на Връшник в Македония,чиито дати по абсолютна стойност излизат извън обявения в текста интервал и попадат в трета фаза. Всъщност по-горе именно беше посочено, че в трета фаза от периодизацията на Тодорова трябва да влезе и финалното развитие на култура Караново I в някои райони (предимно западните части на Тракия и Родопите); това е видно още при анализа на материалната култура, но и радиовъглеродните дати го доказват.

Датите от третата фаза на Тодорова попадат в интервала 5000—4600 BC, т. е. между 5700—5500 г. пр. Хр. В този случай има едно разминаване с табл. 6. Към тази фаза правилно са приписани от културно-историческа гледна точка IV и III хоризонт на Чавдар, Пирдопско (всъщност всичките седем хоризонта на селището от гледна точка на материалната култура принадлежат на същата тъмнорисувана фаза). Остава обаче необяснено защо абсолютните стойности на радиовъглеродните дати от IV и VI хоризонт на Чавдар (в посочената табл. 6 датите от двата хоризонта неправомерно са приписани само на хоризонт IV!) се вписват без проблеми в предходната втора, а не в третата фаза!

Вече отбелязах проблемите около обособената от Х. Тодорова четвърта фаза на ранния балкански неолит. Те проличават и от текста за абсолютното ѝ датиране. От една страна, се твърди, че краят на трета фаза е около 5500 г. пр. Хр., а краят на четвърта фаза трябва да се търси между 5500 и 5400 г. пр. Хр., т. е. за фазата остават по-малко от сто години. От друга страна, според авторката датите от „т. нар. среден неолит, както и трябваше да се очаква, частично съвпадат с датите за IV фаза“ и се разполагат между 5500 и 5300 г. пр. Хр. Преди това обаче (с. 78) се настояваше, че културите, определени като среднонеолитни, влизат изцяло във въпросната четвърта фаза. Явно е, че изкуственият натиск върху някои културни явления (и главно върху култура Караново III) да станат по-краткотрайни не дава резултат. При това не са използвани публикуваните още в началото на 1989 г. многобройни радиовъглеродни дати от пласта Караново III в самото Караново, които с оглед на техния стратиграфски контекст позволяват разполагането на културата поне в рамките на две столетия.

Абсолютните стойности на радиовъглеродните дати за късния неолит се разполагат според Тодорова между 4250 и 4000 BC (5300 — началото на V хил. пр. Хр.). Тъй като вече посочих, че отнасям култура Караново III и синхронните ѝ явления към първата половина на късния неолит, то разглеждам посочената датировка като хронологическа рамка само на втората половина на късния неолит.

Четвъртата глава (с. 94—147; Х. Тодорова, Ив. Вайсов) е посветена на неолитните култури в българските земи. След кратка информация за природогеографското райониране на страната авторите разглеждат неолитните култури в региона; като база за културно и хронологическо разчленяване е използвана керамиката.

Ранният неолит в дн. Западна България е обединен от авторите в т. нар. култура на западнобългарската рисувана керамика — едно остаряло понятие, произхождащо от времето, когато е започнало проучването на този период в района. Другите становища по този аспект на изследванията реално не са представени. Към „монохромната“ фаза на периода е причислен най-долният пласт на Крайници (по проблема вж. по-горе). Към бялорисуваната фаза правилно са отнесени долните хоризонти на Гълъбник, Прибой и Кремиковци (явно се имат предвид долните хоризонти на това селище). Недоумение буди причисляването на Чавдар към тази фаза. При това като най-ранни са посочени хоризонти I—III, които всъщност са най-горните, а по-ранният хоризонт IV е отнесен в прехода към тъмнорисуваната фаза. Тук се налага явно да изясня,че селището Чавдар включва седем строителни хоризонта — от VII (долу) до I (горе). Целият културен пласт съдържа бялорисувана, тъмнорисувана (червено,кафяво и др.) и полихромна керамика. Поради това трябва да се отнесе изцяло към тъмнорисуваната трета фаза в периодизацията на Х. Тодорова, представена в трета глава на рецензираната книга (с. 77). Всъщност на това място се твърди, че „Фазите с червено и черно рисувана керамика на културата на западнобългарската рисувана керамика“ се отнасят към третата фаза на ранния неолит, в обсъждания текст на следващата глава (с. 104) етапът с червено рисувана керамика е представен като преход между втора и трета фаза, а на табл. 10, с.98, той дефинитивно е посочен във втора фаза! Както това обаче е добре документирано в Гълъбник и Слатина, появата на червено рисуваната керамика бележи значителни промени в развитието на културата поне в централните части на дн. Западна България и поради това тази поява трябва да бъде граница между две фази. Без повече подробности — трябва да отбележа,че наличното в текста твърдение на авторите за използването в дн. Западна България на т. нар. отмивна техника за орнаментиране по време на етапа с виненочервена рисувана украса не отговаря на истината. Както вече споменах, обособяването на „полихромен етап“ като финал на ранния неолит в северните части на разглеждания регион е неправомерно. Полихромията се среща там през целия период на тъмнорисуваната орнаментация, но никога не се превръща във водещ вид керамична орнаментация. Намирам за правилна констатацията на авторите, че засега липсват данни за обособяване на среден неолит в дн. Западна България. Отнесеният към него пласт в Кременик край Сапарева баня трябва да се причисли обаче не към финала на ранния (както мислят авторите), а към началото на късния неолит. Учудва твърдението на същата страница (с. 111), че в дн. Югозападна България липсват финалните етапи на ранния неолит (напр. в Сапарева баня и Българчево), защото е невярно. Обсъдената част на четвърта глава отговаря само частично на заглавието си — не е направен опит за установяване дори на приблизителните граници на разглежданите култури, характеристиката на материалната култура е подчинена както и в предходната глава на дискусиите върху относителната хронология и фактически такава характеристика по същество липсва.

Късният неолит в дн. Западна България е назован култура Курило. Смятам обаче, че късноеолитното развитие в района обхваща различни явления, които трябва да носят съответно собствени наименования. В резултат на недобро познаване на литературата са допуснати досадни грешки, включително за периодизацията и хронологията на селището Сапарева баня. Периодизацията на късния неолит в района е непълна и необоснована. Характеристиката на материалната култура е много ограничена.

Следващата част на четвърта глава представлява едно посредствено изложение върху керамиката от неолитните периоди в Тракия. Наред с редица фактически грешки (напр. Казанлък и Яса тепе — Пловдив трябва да бъдат извадени от обектите на култура Караново II и т. н.), авторите, както беше споменато, отнасят култура Караново III към последния етап на ранния неолит, което е неправомерно и показва непознаване на археологическия материал. Характеристиката на неолитния керамичен комплекс от Тракия е непълна дори по отношение на основните видове съдове и украса. Не правят добро впечатление и инсинуациите по отношение на В. Миков (с. 120). Поради тясната връзка в културата, към неолитна Тракия трябва да бъде присъединен и районът на Родопите, който фактически не е представен в тази глава. А към него се отнасят неспоменатите, но много важни за проучването на култура Караново I селища при Кърджали, Мулдава, Асеновградско и Елешница в долината на Места.

Следващата част на четвърта глава е посветена на неолитните култури в Централна Северна и Североизточна България. Представени са кратки данни за селището Поляница — платото, което според авторите се отнася към т. нар. монохромна фаза на ранния неолит, схващана като много ранно явление. Както вече споменах, доказателствата за това твърдение са недостатъчни. По-нататък се настоява,че „ранен неолит А" (т. е. втората фаза на ранния неолит) в разглеждания регион „досега не е открит" (с. 128). Но на с. 76 се твърди, че към тази втора фаза се отнася „Копривец II"! Кое е вярно? Авторите обсъждат и резултати от проучването на селището Овчарово — гората, Търговищко и Самоводене до В. Търново. Смятат, че двете селища (без най-горните хоризонти на Самоводене) представят фази на единна култура, наречена Овчарово. Фактите обаче са по-различни. Селището Овчарово — гората представя материална култура, която го свързва хронологически и в определен смисъл културно с група Караново II. Най-долният етап на Самоводене (пласт А) обаче трябва да бъде синхронизиран вече с група Караново II—III. Следващото развитие на материалната култура в Самоводене (поне етапите А—$В_1$ и $В_1$) показва близост с култура Караново III в Тракия. От казаното следва, че не може да се говори за някаква култура Овчарово, а за културно и хронологически различаващи се явления, които според мен попадат съответно в края на ранния, средния и началото на късния неолит в региона. Характеристиките на късноеолитната култура Хотница и на селището Подгорица, Търговищко, не будят сериозни възражения.

В последната част на четвърта глава се разглеждат неолитните култури в Добруджа и Причерноморския ареал. Към ранния неолит е отнесена култура Цонево, стратиграфски фиксирана във вкопани обекти в основата на селищната могила Голямо Делчево близо до Дългопол. Към късния неолит убедително са отнесени културите Усое (с това е поправена грешката на Х. Т., която дълго време отнасяше етапа Усое към средния, а Усое II — към късния неолит) и Хаманджия I—II.

Петата глава „Селища и архитектура" (с. 148—167; Х. Тодорова) би трябвало да представя наличните данни за селището и архитектурата през неолита. За съжаление изложението е несистемно,обърнато е внимание предимно на нетипични с оглед на целия регион явления (това се отнася главно за т. нар. землянки, които без публикуване на документацията за тях продължават да бъдат една недоказана жилищна форма за неолита в българските земи); наземната архитектура, която е основна за периода е съвсем слабо и непълно представена. Допуснати са грешки и произволни интерпретации.

Шеста глава „Неолитно стопанство" (с. 168—186; Х. Тодорова) има обобщителен научнопопулярен характер. В достъпна за широк читателски кръг форма авторката разказва за неолитното земеделие, скотовъдство и лов, за производството и използването на кремъчни, каменни, костени, рогови и дървени оръдия на труда, за предачеството, тъкачеството и керамичното производство. Поради характера на текста няма да дискутирам по него.

Седмата глава на книгата „Духовен живот на неолитното население в България" (с. 187—235; Ив. Вайсов) е най-издържаната от научна гледна точка, макар че редица констатации и интерпретации в нея също трябва да бъдат дискутирани. Основната част от тази глава е посветена на антропоморфната пластика. Авторът показва добро познаване на изворовата база от почти цялата територия на страната, може би с изключение на Тракия. Прегледът и характеристиките на изображенията са направени по културни комплекси, което е методически правилно. Би могло да се очаква по-точно разграничаване на основните типове неолитна антропоморфна пластика, както и търсенето в тях на хронологически белези. Едно продължение на изследването в тази посока би било полезно. В текста са допуснати някои досадни фактологически грешки, на които няма да се спирам. В интерпретацията на пластиката авторът се е задоволил само с представянето на чуждите мнения, но приема нейния култов характер. По-нататък е разгледана зооморфната пластика, както и зооморфните съдове. Не на място е включен кратък текст за антропоморфните неолитни съдове. Без да внася нищо ново в типологията и интерпретацията на т. нар. култови масички, следващата част на седма глава дава задоволителна представа за тази голяма,но слабо изследвана група праисторически находки. С подзаглавие „Погребални обичаи" са разгледани съвсем накратко, но и доста непълно данните за неолитните гробове от българските земи. Достатъчно информативен е обаче текстът за неолитните гробове от големия праисторически некропол при Дуранкулак. Последната част от тази глава носи претенциозното подзаглавие „Знакови системи". За съжаление обаче не са разгледани знакови системи, а само няколко случайно избрани и откъснати от контекста мотиви. Предложена е и интерпретация, която в повечето случаи не се опира на огромната книжнина по тези проблеми и затова остава понякога произволна. Смисълът на всеки „знак" трябва да бъде извеждан в контекста, в който той се среща. Поради това един „знак" може да има различни интерпретации в различни „системи".

В осма глава (с. 236—240) двамата автори въз основа на малобройните сигурни данни изказват някои свои представи за антропологическия тип, възрастовите групи и броя на неолитното население, както и за неговата социална организация.

Последната глава „Историческата съдба на неолитното население на българските земи" (с. 241—245; Х. Тодорова, И. Вайсов) е заключителна. Разгледани са предпоставките и преходът към каменно-медната епоха.

Книгата е снабдена със списък на „използвана литература" (с. 246—272). По отношение на главната проблематика — неолитът в българските земи, той е непълен, което оставя впечатлението за твърде избирателно включване на заглавия в него. В текста са цитирани съкратено публикации, които в списъка липсват.

Книгата завършва с резюме на немски и английски език и със списък на таблиците (12), рисунките (228), фигурите (25) и снимките (110).

Илюстративният материал на книгата е в значителен обем, но за съжаление голяма част от рисунките са недостатъчно точни, защото са били изпълнени явно по снимки. В този смисъл те са неподходящи за научно използване. Не мога да отмина и това, че между тях са и рисунки на непубликувани досега антропоморфни изображения от Сапарева баня, които се публикуват (рис. 172, 1—3, 5) без знанието и съгласието на разкопвача. Фактическите грешки в текстовете към илюстрациите са доста.

Езикът на книгата на места е разговорен, но включва много чуждици и главно русизми. Съществува разнобой в транскрипцията на някои чужди имена.

Като цяло рецензираната книга не задоволява нуждата от обобщение върху неолита на българските земи. Авторите слагат прекалено силен акцент на резултатите от собствените си ограничени по обем теренни проучвания, не показват добро познаване на не толкова многобройните публикации за разкопки на други неолитни обекти. При разглеждането на отделните проблеми много рядко се посочват публикуваните мнения или констатации на други специалисти, което също не допринася за научния характер на книгата.

ВАСИЛ НИКОЛОВ

MAGDALENA MACZYNSKA. DIE VÖLKERWANDERUNG. GESCHICHTE EINER RUHELOSEN EPOCHE. Zürich, Artemis & Winkler Verlag. 1993. 258 s., Karten 1—2, Abbildungen.

Магдалена Мончинска, понастоящем професор по провинциалноримска археология и археология на „варварския" свят в Лодзкия университет в Полша, завършва тази книга през август 1992 г. в Кил, Германия. Тя е обобщение на изследванията на авторката и на изнасяните от нея курсове лекции на теми: „Германските племена през епохата на Великото преселение на народите", „Археология на готите", „Културни релации между римските провинции и Барбарикума" и др. в Ягелонския, Цюрихския, Килския, Виенския и други европейски университети (с. 7—9).

Първите три глави (с. 10—31) представят „главните действуващи лица" на тази „драма" — Римската империя през късната античност и германските племена през епохата на Великото преселение на народите. Авторката се спира на теоретичните формулировки за късноантичната епоха, започнала с управлението на император Диоклециан (284—305) и завършила с това на император Юстиниан I (527—565). Късната античност, това е смяната на Принципата с Домината и превръщането на Рим в абсолютна монархия по модела на Персия. Германското заселване в съседните на римските провинции гранични райони от средата на III в., през IV в. според Мончинска е белег на епохата. Германците са приемани не само като федерати и войници, а като служители в римската провинциална администрация. Много са римските граждани от „варварски" произход издигнали се във войската и администрацията на империята и управлявали я в името на императора (Арбогаст, Стилихон, Аспар, Аеций, Одоакър, Рицимер и др.). Късната античност е още и епохата, когато германските племена дръзват да воюват за територии в пределите на дунавските и рейнските провинции. През тази епоха и Христитурата Ясторф от VI I в. пр. Хр., чиито носители се идентифицират с германските племена от бреговете и островите на Северно море. Характеристиката на селищата, некрополите с трупоизгаряне и на находките от културата Ясторф показват, че тя е под силно келтско влияние. То намалява след завладяването на келтите от Рим и след образуването на провинциите Галия, Реция и Норикум. Налице са консолидация на германските племена, както и причините за последвалата европейска миграция на народите от Скандия. В много от античните извори се изтъква,че тя е следствие от огромния прираст на популациите или от „богатството на деца". И културното обособяване на германските племена настъпва след установяването им в съседство с римските провинции. Сбитият преглед на археологическото наследство на рейнско-везерските, елбските и скандинавските германци заема няколко абзаца. Населявалите поречието на Одер и Висла германски народи са били в пряк контакт с келтските лугии. В Чехия с келтите заживяват маркоманите на Марбод, а в Словакия квадите на Ванниус. Тази етнически пъстра картина на Северозападна и Централна Европа след I в. сл. Хр. се допълва и от богатите археологически находки, от инвентара на т. нар. „княжески гробове" и др. За това многообразие на находки допринасят и развитата пътна мрежа в римските провинции и т. нар. „кехлибарен път" свързващ Аквилея — Карнунтум — Моравската порта — поречието на Висла — Балтийско море. Особен разцвет преживява търговията в пограничните градове, при която се знае, че германците са предлагали кожи, руси женски коси за перуки, сапуни, помади, гъши пух и перушина. От провинциите на север тръгва вино, зехтин, метални, глинени и стъклени съдове и накити, и др. При характеристиката на германците от Скандия не са пропуснати и първите им писмени знаци — руните и религията им и вярата им,че смъртта е преход към друг живот, и че за достойна се смята смъртта в битка.

Като демаркационна линия между германци и римляни със свой собствен облик са провинциите по течението на граничните реки Рейн и Дунав (с. 25—30). Limes Romanus е предмет на вече няколковековно археологическо проучване и за отделните му части са написани може би стотици монографии и статии. От значение за историята на германските племена е и краткото представяне в тази част на книгата съдбата на сателитните държави на хермундури, наристки, маркомани, квади и др. от II в. Стигнали до римските граници германските племена влизат в досег с първите християни. Първи приемат новата религия вестготите. Те са ариани и за тях Вулфила превежда на готски Библията в десетилетията непосредствено след провъзгласяването на Миланския едикт. Вестготите, ариани са приети за мисионери на Балканите, сред свебите, вандалите, лангобардите, ругийте, херулите и др. Единствено франките приемат католицизма. Към него по-късно се присъединяват и бургундите, вестготите и лангобардите. Археологически израз тези религиозни промени намират в погребалните съоръжения, в разположенията на гробовете в некрополите. Налагат се т. нар. „Reihengräber".

Датировката на археологическите паметници от тази превратна епоха се базира на установените в археологията методи. Особено често се прилага съпоставката на находките от различни затворени гробни или жилищни комплекси и на данните от писмените извори. Резултатите от добре заснета планиграфия и стратиграфия на некрополите и селищата са нужни за пълното хронологическо, социологическо, демографски и др. изследвания. Физико-химическите, палеоботаническите и палеозоологическите методи също са приложими при определянето на датировката и на паметниците и от тази епоха (с. 34—37).

Най-ранната история на готите и гепидите е представена чрез легендата за трите кораба (с. 37—53). За готите, най-често преселващия се народ в Европа, са оставили сведения Амианус Марцелинус, Касиоанството станало държавна религия се „въоръжава" с Миланския едикт и се превръща в защитник на античната култура пред германските завоеватели. Авторката правилно отбелязва, че въпреки декадентските нюанси в късноантичното развитие на Европа, тази епоха й донася и един нов ред и култура. Кризата в Римската империя през тази епоха е заложена още в близо петдесетгодишното управление на 26 императори и повече от 70 узурпатори. Реформите на Диоклециан, увеличаване броя

на провинциите от 50 на 95, а по-късно и до 120, включването им в диоцези (карта 2), въвеждането на максималната тарифа на цените и ориенталските дворцови церемонии в Империята са факти, които водят до укрепване и засилване на централната власт. Дали последвалото установяване на тетрархията не е крачка назад? Неоспорим прогресивен неин акт и по-точно на императорите Константин Велики и Лициний е провъзгласяването през зимата на 313 г. на Миланския едикт за равнопоставеност на всички религии в Империята. Авторката се спира и на политиката на Константин Велики в полза на поданиците му. Едно от нововъведенията му, останало и до днес е провъзгласяването на неделята за свободен ден. Маркирани са основните събития в Империята от втората половина на IV в. — управлението на император Юлиан Апостата (355—363), щурмът на хуните към Европа около 375 г. и последвалото Велико преселение на народите, разделянето на Империята през 395 г. на Източна и Западна, като последната става напълно подвластна на германските племена. Паралелно със съдбата на Империята авторката следи и историческата съдба на германските племена в тяхната прародина Скандия (с. 17—25). Основен изворов материал за нея е „Германия" на Тацит, чието съвременно издание е само 22 страници. То е съпроводено от кратко представяне и на други писмени извори и карти като оставените от Питеас от Марсилия, Юлий Цезар, Плиний Стари, александрийския географ Птолемей и др. Като специалист археолог, Мончинска отделя голямо внимание и място за археологическото наследство на Кулдор и Йорданес, и археологическите паметници от устието на Висла и биритуалните некрополи с каменни ограждения и гробове на мъже без оръжия в тях и некрополите в Италия и Испания. Това движение на готите на югоизток, а по-късно на запад и югозапад може да се проследи след картирането на останалите от тях селища и некрополи. В края на III в. водещите творци на Черняховската култура са известни вече като тервинги — визиготи и греутунги — остроготи. Те нападат Дакия, Мизия, Мала Азия и елинските острови. Тогава се появяват и гепидите и са приети и първите готски федерати в пределите на Империята. Вестготското настъпление към Балканите и битката при Адрианопол са повратна точка не само в съдбата на готите, но и в тази на дунавските провинции (с. 61—63). Миграцията им към Панония и заселването на остготите там, отношенията им със съседните германски, сарматски и хунски народи са изложени в подробности на с. 63—66. Паралелно с историята на готите авторката запознава читателите и с „най-страшните от всички войни" — хуните, с произхода, начина им на живот, с обичаите и нравите им, с хунските метални котли и рефлектиращи лъкове (с. 53—61). Изчерпателен образ на тъмно русите алани и на техните „родственици" сарматите, на произхода и културата им е запечатан на няколко страници от същата част (с. 58—60).

Историческият път на вестготите и остготите в Панония, Тракия, Далмация, Панония, Италия, Галия и Испания, на кримските готи, останали в Източна Европа, на археологическото им наследство е отделено място в няколко части на книгата (с. 61—70, 78—80, 109—114, 173—183). Образът на Европа от първата половина на V в. е непълен, ако не се знае съдбата на хунските номади, на съюзниците и противниците им (с. 75—78, 80—99, 102—109). Оставените от хуните богатства в полихромен стил, са част от облеклото и гробния инвентар на почти всички варварски вождове и на родствениците им, открити в т. нар. „княжески" гробове като тези от Апахида, Унтерзийбенбрун и т. н. Специфичните за отделните германски племена носии и накити също са обект на анализ в отделните части на книгата. Не е трудно да се определи дали остготка или лангобардка е погребана във френски или тюрингски некропол.

Модерните фалшификати на накитите в полихромен стил също не са пропуснати (с. 99—102). Още от края на миналия век изработката и търговията с фалшификати и имитации на германски накити намира поле за изява в Европа.

Прегледът на създадените от варварите държави започва с тази на вестготите, които след Трансилвания и Италия заемат Галия с център Тулуза и по-късно Испания с център Толедо (с. 109—114, 206—213). Изместените от Испания от вестготите вандали и алани достигат до Северна Африка. Образуваната от тях държава разтърсва Италия. След вестготите на Аларих четиридесет и пет години по-късно Рим е завзет и оплячкосан от вандалите на Гайзерих. По североафриканското крайбрежие на Средиземно море следите на вандалите и аланите са нищожни. Бургундите — „народът от героичния епос", оставят своите гробове с трупоизгаряне в Северозападна Силезия, в Източна Франция и Западна Швейцария (с. 125—131). Според гробните инвентари бургундите са германското племе, което най-бързо приема късноримските културни завоевания. Алеманите, споменати от изворите за първи път през 213 г. сл. Хр., са от групата на западните германски племена и са населявали земите на изток от Рейн (с. 131—141). На смелите франки и на некрополите им, на Хилдерих и гроба му авторката посвещава няколко части (с. 141—149, 153—161). Католиците франки са една от главните движещи сили в Европа през V и VI в. сл. Хр. Под френска власт попадат алемани, тюрингци, бургунди и т. н. Подробен анализ на писменото наследство на Прокопий от Цезарея, в което той описва управлението на император Юстиниан I и дава сведения за остготската държава на Теодорих Велики е представен на десетина страници в книгата (с. 170—188). Отделено е място на взаимоотношенията между остготи и вестготи и междудържавните им отношения, на династическите бракове на Теодорих Велики и дъщерите му с германските княгини и князе от тогавашните германски дворове в Европа.

Списъкът на представените в книгата германски държави от V и VI в. е попълнен от тези на лангобардите,тюрингците, саксите и англите, с държавата на меровингите и на съседите им баварците. Анализът на данните от писмените извори е съпоставен с тези от множеството археологически разкопки. На последните в цялата публикация авторката слага преимуществен акцент. Нанизът от резултати от проучените некрополи като тези от Крефелд, Шраубинг и др. и от гробовете с богати дарове, открити в почти всяка от най-старите европейски църкви, обточва всяка част от книгата и пределно допълва читателските познания по изложените в книгата теми. Последните две части на книгата (с. 216—224) са едно ново връщане към Скандия, люлката на германските племена. Те, последните успяха за два века да прекроят границите на Европа, да завладеят три пъти Рим, да създадат нови държавни структури, чиито наследници и днес пишат историята на човечеството.

Трудът завършва с библиография на актуалната литература за представените в нея факти и проблеми и с показалец за географските имена и тези на историческите личности. В книгата на професор Мончинска има богат материал и за историята и археологията на земите на юг от Долния Дунав. Тя се явява своеобразно съвременно допълнение на проблемите, залегнали в монографията на професор В. Велков „Градът в Тракия и Дакия през късната античност". За всеки археолог тя би била полезен наръчник по провинциалноримска археология и по археология на Великото преселение на народите.

АННА ХАРАЛАМБИЕВА

П. ГЕОРГИЕВ. МАРТИРИУМЪТ В ПЛИСКА И НАЧАЛОТО НА ХРИСТИЯНСТВОТО В БЪЛГАРИЯ. С., 1993. 142 с.

През 1972 г. Т. Тотев разкрива основи на кръстовидна постройка,разположена отчасти под основите на Голямата базилика в Плиска, като я датира от втората половина на IX в., но без убедителни аргументи[1]. Също така, без да дава приемлива обосновка и датировка Ст. Ваклинов обяви тази постройка за прабългарско езическо капище[2]. А според Ст. Бояджиев това било мавзолей на първите български ханове[3]. П. Георгиев пък в труда под горното заглавие смята постройката за мартириум. Още в уводните думи на своя труд той поставя за разрешаване два големи и сложни проблема, отнасящи се до българската култура през IX в.

Първият проблем е свързан с хронологията на най-значимия църковен строеж в Плиска — Голямата базилика.

Като втори проблем е анализът на резултатите от археологическите разкопки в първата ни столица и процеса на християнизация, тясно свързан с покръстването в средата на IX в.

Според П. Георгиев Голямата базилика лежи върху културен пласт от VIII—IX в. Това обаче не отговаря на истината и се опровергава от простия факт, че там са открити голям брой землянки, но нито една от тях не се намира под основите на базиликата. Те са изградени върху здрав терен, несъдържащ никакви находки, а още по-малко такива от VIII—IX в. Това показват направените досега сондажи на основите, извършени от други изследователи.

Що се отнася до саркофазите, открити непосредствено източно от базиликата, те не могат да се датират по-късно от V—VI в., но са използувани вторично през IX в. И тук трябва да се подчертае, че не съществуват никакви данни, нито писмени, нито археологически, въз основа на които да твърдим с увереност, че славяни и прабългари било в прародината си, било тук на Балканския полуостров са притежавали традицията да погребват в саркофази своите покойници, докато за късната античност това е нещо обикновено. Към една по-ранна епоха, не по-късно от V—VI в. се отнася и сложната водопроводна и канализационна мрежа, кръстосваща Вътрешния и Външен град на Плиска[4]. При разкопките, които лично съм провеждал, можах да установя, че водопроводните тръби, пресичащи крепостните стени, преминават през специално направени за целта отвори, което показва,че тези водопроводи са съвременни на крепостните стени и градени едновременно с тях. Не звучи никак убедително твърдението на П. Георгиев, че в тези водопроводи били използвани преупотребени тръби. Недопустимо е да се мисли, че е възможно да се изкопават глинени тръби от стар водопровод, за да се използват в един по-късен период. Досега лично аз при разкопките в Плиска съм открил не десетки, а стотици водопроводни тръби, датирани точно в V—VI в. Ако това е възможно все пак за част от строителния материал — главно дяланите блокове, то за водопроводните тръби е практически невъзможно.

Относителната хронология на землянките от обект № 31 във Външния град е отдавна установена, и то твърдо: землянките лежат под основите на сградите от дребни камъни и кал. А като се има предвид и фактът, че не прабългарите, а славяните са дали името на Плиска, то едва ли може да има съмнение, че тези землянки принадлежат на славяните, които се настаняват по тези места още с идването на Балканския полуостров, привлечени очевидно от вече съществуващата на това място импозантна крепост. От същото време — най-късно VII—VIII в. са и землянките, открити в района на Голямата базилика и в целия обект 31.

Считам, че първата част на книгата е направо излишна, защото в нея се повтарят отдавна известни неща.

За хронологията на Голямата базилика П. Георгиев пише: „Анализът на данните за първоначалния план на базиликата и нейната строителна история изобщо сочи, че залагането на нейния градеж е станало в годините на латинската мисия в България, т. е. между 866—869 г." (с. 36)[5]. Казаното тук е напълно приемливо, но то може да се отнесе към основното преустройство на базиликата, а не към първоначалното й съграждане, което по план, начин на градеж и внушителните си размери има аналогии само с подобни паметници от ранновизантийската епоха[6]. П. Георгиев е склонен да свърже с прабългарите и землянките на обект № 31, като пише, че „намерените в селището материали държат връзка изключително с археологически комплекси на прабългарите" (с. 36—37)[7]. Но откритите материали при разкопките, предимно керамика, няма нищо общо с прабългарите и не потвърждават подобно заключение, а, от друга страна, добре е известно, че землянките са предпочитаното жилище на славяните, докато за прабългарите това е юртата. И във Външния град преобладават землянки, а тук нито една юрта досега не е открита,което показва, че първи тук се заселват славяни, образуват първото на това място истинско селище и дават името Плиска.

Втората част на книгата на П. Георгиев е озаглавена „Мартириумът под Голямата базилика — елементи и композиция". От изложението не става ясно въз основа на какви данни новооткритата кръстовидна постройка под базиликата се обявява за мартириум. Тук отново следва да подчертаем, че както основите на базиликата,така и основите на тази сграда не лежат върху културен пласт, а върху здрав терен.

Основите и на тази постройка са изградени по обичайния за монументалните постройки начин — с пилоти, заляти с хоросан, които днес единствено са запазени. При откриването на кръстовидната сграда се установи, че тя лежи под основите на Голямата базилика и следователно е по-ранна от базиликата. Тази сграда обаче е била монументална и от каменните блокове, които са демонтирани, са запазени само отпечатки в хоросановата подложка.

Ще си позволя да цитирам и мнението на Ст. Михайлов за тази кръстовидна сграда. Той е склонен да я обясни като късноантична или все едно — ранновизантийска гробница, в която е приютен покойник, положен в петия мраморен саркофаг, открит до северната стена на Голямата базилика при разкопките, проведени от Ст. Михайлов[8]. И тук П. Георгиев може да се окаже прав, като предполага, че в тази кръстовидна сграда е било отредено специално място за саркофаг, както впрочем мисли и Ст. Михайлов. Но всичко това не може да се случи през IX—X в., защото по това време липсва такава традиция, докато за късната античност такива примери са налице[9]. Тълкуване на кръстовидната сграда предложи и нейният откривател — Т. Тотев,който я определи като първа църковна постройка на княз Борис I[10]. Аз споделям това мнение,че това е църква, но не съм съгласен с тази късна датировка.

Според П. Георгиев построяването на така нар. мартириум станало докато в България все още пребивавала апостолическата мисия начело с Формоза. Но това е невъзможно по простата причина,че не могат да се извършат такива преустройства за не по-малко от половин век (от 70-те години до края и дори преди края на Симеоновото царуване), без при това да е имало каквито и да било сътресения. Как е възможно в такъв кратък период да се построи мартириум, след това той да се разруши из основи и на негово място да се построи такава величествена сграда, каквато е Голямата базилика. След това на свой ред и тази базилика да се разруши до основи и отново да се построи в същите импозантни размери и дори малко разширена, ако се има предвид, че първоначално тя е била едноапсидна, а след основното преустройство става триапсидна. Дори дървени постройки за толкова късо време не биха претърпели такива преустройства.

П. Георгиев прави преглед на разпространението и развитието на църквите тип „Свободен кръст“ и заключава, че той продължава да съществува до края на VII в. В действителност този тип продължава да се практикува през цялото средновековие, така че не е ясно на какво основание тази постройка се отнася към средата на IX в. За модел на тази кръстовидна сграда биха могли да послужат например мавзолеите на императорите Константин и Юстиниян и в такъв случай кръстовидната църква в Плиска би могла да се отнесе най-късно към началото на VI в. Освен това П. Георгиев приема, че кръстовидната сграда е строена преди покръстването, т. е. в езическия период на българската държава. Но това е невъзможно, при положение, че сградата е свързана по един или друг начин с християнската религия, независимо от това, как тя ще се обясни — дали като църква, гробница или мартириум.

Авторът разглежда и саркофазите, открити от Ст. Михайлов през 1970 г. Направеният анализ не е убедителен. Неприемлива е и датировката, която се предлага за саркофаг № 4, а също и за останалите три. Както вече отбелязах, откритите тук саркофази са употребени вторично през IX в., както се вижда от надписа върху капака на единия от саркофазите[11]. Както отбелязва и Ст. Михайлов, те произхождат от по-ранна епоха, но през IX в. са били използувани вторично.

Кладенецът — аязмо, както го нарича П. Георгиев, открит още през миналия век в южния кораб на базиликата, е свързан именно с тази базилика, а не с новооткритата кръстовидна сграда, както смята П. Георгиев.

Последната част на книгата е озаглавена „Мартириумът Плиска — историческа идентификация и значение“. И тук авторът пише, че появата на този християнски култов ансамбъл преди официалното приемане на новата религия е археологически факт (с. 102). Но тази теза тъкмо археологически не е потвърдена, тъй като не са открити подходящи за подобно тълкуване материали. Едва ли може със сигурност да се твърди, че християнството се появява в Плиска към средата на IX в., т. е. по време на официалното покръстване. Логично е да се допусне, че много от славяните вече са изповядвали новата религия, а немалка част от местното, главно тракийско население не е било чуждо на тази вяра. Откритите и проучени досега в Мизия и Тракия раннохристиянски базилики, отнасящи се към V—VII в., определено свидетелстват за много по-ранно проникване на християнството в българските земи.

В заключение ще кажа, че колкото и парадоксално да изглежда, към раннохристиянската епоха ни насочва и самото тълкуване на кръстовидната сграда, което предлага П. Георгиев, както и обяснението на Ст. Михайлов, тъй като през IX—X в. не съществува традиция да се изграждат като самостоятелни архитектурни паметници, мартириуми или гробници[12]. Това е раннохристиянска традиция. Още по-невъзможно е такава традиция да са имали току-що покръстените прабългари. Ето защо, както и да се обяснява този паметник — църква, гробница или мартириум, той не може да се датира от средата на IX в., както предлага П. Георгиев[13].

Рецензираната от нас книга на П. Георгиев няма никаква нучноизследователска стойност. В нея няма привлечени никакви нови археологически и писмени данни и, като свободно съчинение,не може да бъде използувана, понеже изцяло представлява фантастика. Рецензентите, които са препоръчали за отпечатване тази книга, са извършили безотговорност към науката.

[1] Т. Тотев. Кръстовидна църква под основите на Голямата базилика в Плиска. 865—866. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 160—169.
[2] Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. VI—XI в. С., 1977, с. 170.
[3] Ст. Бояджиев. Мавзолей на първите български ханове. — МПК, 1986, кн. 2, 28—32.
[4] Ат. Милчев. Водоснабдяване, водопроводна мрежа и канализация във Вътрешния град на Плиска. — В: СУ „Св. Климент Охридски“. ИФ, Т. 81, 1993, 140—195.
[5] П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993, с. 36.
[6] Н. Чанева-Дечевска. Характерни черти на църквите в България през късноантичната епоха. ИБИД, 29, 1974, с. 263; Ат. Милчев, К. Койчева, П. Димитров: Ранновизантийска базилика при с. Крамолин, Ловешка област. — Археология, 1994, № 1, 26—36.
[7] П. Георгиев. Цит. съч., 36—37.
[8] Ст. Михайлов. Късноантична гробница от Плиска (непубликувана статия).
[9] Ст. Михайлов. Късноантични гробници от българските земи. (Статия непубликувана).
[10] Т. Тотев. Цит. съч., 160—169.
[11] Ст. Михайлов. Новооткрит старобългарски надпис от Плиска. Археология, 1974, № 3, 34—35; Каменните саркофази от Голямата базилика в Плиска. — В: Плиска — Преслав. Т. 1. С., 1979, с. 44 и сл.
[12] Ст. Михайлов. Късноантична гробница от Плиска (непубликувана статия).
[13] П. Георгиев. Цит. съч., с. 102.

АТАНАС МИЛЧЕВ

XIII международен конгрес по християнска археология

От 25. 9. до 1. 10. 1994 г. в гр. Сплит и гр. Пореч — Република Хърватска, се проведе поредният XIII конгрес по християнска археология. Той отбеляза две забележителни годишнини — един век от първия по рода си форум от този род, проведен също в Сплит и Салона, както и 100 години от смъртта на Г. Б. Роси, смятан за основоположник на това научно направление в археологията.

Конгресът премина под високия патронаж на Негово високо преосвещенство Кардинал А. Содано — държавен секретар на Ватикана, и г-н Ф. М. Сарагоса — генерален директор на ЮНЕСКО, както и под почетното председателство на президента на Републиката д-р Фр. Туджман.

Първата част от програмата протече в Сплит и Салона и беше посветена на гореспоменатите годишнини. Отделно място имаха съобщенията за по-значителни нови открития. Втората част се проведе в Пореч и докладите бяха подчинени на темата „Епохата на Юстиниан и проблемите на VI—XII в." Общият брой на докладчиците надхвърляше 200. От българска страна участвуваха проф. Зл. Гочева (НБУ), проф. арх. Н. Чанева-Дечевска, ст. н. с. I ст. Д. Митова-Джонова, ст. н. с. к. и. Ю. Вълева (ИИ при БАН) и гл. ас. к. и. н. Ив. Джамбов (ПУ „Паисий Хилендарски"). Големите трудности при пътуването ни попречиха да пристигнем навреме за официалното откриване.

Пленарните заседания в Сплит протекоха в следните основни насоки: Сплит — Салона 1884 — Конгресът основател на международните конгреси по християнска археология; Г. Б. Роси — баща основател на християнската археология и обобщителни новости. Тук бих могъл да откроя някои от по-важните доклади, като този за 100-годишнината от християнската археология и нейната методология (В. Сахер), за I конгрес по християнска археология и нейното развитие в Хърватско (М. Занинович), за Г. Б. Роси — иконограф и иконолог (А. Р. Веганзонес), за кореспонденцията на Роси Булич в Археологическия музей в Сплит (Е. Марин) и др.

На второто пленарно заседание имаше също много интересни доклади, показващи новости в археологическите открития, сред които бих откроил на И. Цафрир — Палестина, между християнството и исляма (VI—VII в.), на Е. Марин — Нарона и Салона и мн. др.

За съжаление хубавото впечатление от високото ниво на докладите и от самото начало на конгреса беше помрачено от тенденциозния и бих казал политизиран доклад на познатата за мнозина наши колеги изследователка на македонските старини Бл. Алексова. Той беше посветен на „Старохристиянски и славянски църковни центрове в Македония". За да спазя все пак духа на колегиалността, ще кажа само, че очертавайки района на Охрид през X—XI в. авторката „пропусна" да спомене под чия политическа и административна власт са се намирали тези земи (Самуилова България), а имената на цар Самуил и на България не бяха отбелязани по какъвто и да било повод. Премълчаването на такива исторически факти, отдавна установени в науката, довежда автоматически до онази трактовка на нещата, известна ни от близкото и по-далечно минало. Нещо повече, гръцки и български учени през последните години предоставиха на обществеността нови данни за гробовете на последните български владетели от Първото българско царство в Преспа. От гледна точка на съвременната политическа обстановка такава позиция не е актуална и с нищо не допринася за добросъседските отношения. В знак на несъгласие малката българска група напусна заседанието, като упълномощи проф. Зл. Гочева да възрази чрез председателствуващия. Хърватските колеги и домакини също ни подкрепиха. Впоследствие се постигна договореност да не се политизира повече проблема в иначе приповдигнатата обстановка в залата. Надявам се, че тези недобри моменти ще бъдат изгладени в бъдеще, като научните проблеми стоят на преден план, а историческите факти се третират добросъвестно.

Друга група доклади засягаха Европейския Югоизток, Централна и Южна Далмация. Изнесени бяха нови данни за двореца на Диоклециан в Сплит, за сакралната архитектура по времето на Юстиниан в далматинските градове,за епископския център в Салона през Юстиниановата епоха, за някои църкви в Босна и Албания, за епископската резиденция във Филипи от VI в., за раннохристиянските мозайки от Солун, за нови открития в ранносредновековната Спарта, за монетната циркулация на Балканите по времето на Юстиниан и др.

По-голямата част от докладите и научните съобщения бяха подчинени на епохата на Юстиниан и проблемите на VI—VII в. Смея да твърдя, че и българските участници чрез своите научни разработки имаха своя скромен принос в издигане авторитета на нашата наука на този авторитетен форум, потвърдено от направените изказвания. Така например Зл. Гочева занима аудиторията с някои особености на ранното християнство в Тракия и ролята на местната култура за нейното създаване, Д. Митова-Джонова изнесе интересни данни за разкопаната от нея крепост от V—VI в. Н. Чанева-Дечевска говори за влиянието на Сирийската и Малоазийската църковна архитектура, Ю. Вълева се спря на Хипогеа с рисунките Хиромонограми и кръстове, а Ив. Джамбов — на селища и манастири в Северна Тракия от V—VI в.

Не мога да не отбележа превъзходната организация по цялостното пребиваване на конгресистите и чудесните условия за творческа работа. Всички бяхме очаровани от екзотичната природа на Далматинското крайбрежие и от сърдечността на хърватите. Едновременно с научните дискусии бяха организирани многобройни екскурзии и посещения на археологически обекти, музейни експозиции и др., а културната програма включваше концерти, тържествена литургия, посещения на изложби и пр. Особено интересно и полезно беше пътуването от Сплит до Пореч, осъществено по море. От двете страни на водния път (Via Gardano) са разположени

различни по големина острови. Върху тях и сега стоят останките от крепости, построени по времето на Юстиниан. Те са служели както за охрана на водния път, така и за събиране на такси от търговските кораби. Една част от тях през XV—XVI в. са били превърнати в пиратски свърталища, а крепостните стени и до днес се издигат до 10—12 м (о-в Корнат). Интересен е също и о-в Бриуни, известен с Титовата резиденция, но и с многобройните си археологически паметници — антични вили, няколко кастела, единият от които просъществувал до XIV в., малък замък със запазена кула-донжон и, разбира се, великолепният национален парк, защитен от ЮНЕСКО.

Силно впечатление прави античната Салона с нейните базилики и амфитеатър, епископската базилика в стария Пореч от 530—550 г. с великолепните стенни и подови мозайки, а дворецът на Диоклециан е едно впечатляващо творение за специалисти и любители.

Имаше какво да се види и в безупречно уредения Археологически музей в Сплит. В него са представени във фотоси и оригинални находки развитието на Сплит през средновековието и на Хърватската държава. Намерените накити от IX—XV в. в прецизно разкопания некропол край една средновековна църква („Св. Спас“) са близки с тези, произхождащи от българските земи.

Трябва да споделя също, че в основата на тази голяма и трудна програма стоеше директорът на Археологическия музей в Сплит д-р Е. Марин, на когото всички дължим благодарност. Неслучайно той получи заслужено официално признание от министърката на културата г-жа В. Жирарди Юркич.

На заключителното заседание наред със символичните думи „XIII международен конгрес по християнска археология е мъртъв, да живее следващият XIV конгрес“, беше обявено, че той ще се проведе през 1999 г. във Виена, а Актите ще бъдат отпечатани в най-кратки срокове.

Не мога да не изкажа накрая благодарност към Фондация „Отворено общество“ — фонд Кроатия (Хърватско), която пое изцяло разноските по пребиваването там и на българската страна, която осигури средствата по трудното, но благополучно пътуване. С това тя допринесе много за пълноценното участие на петимата български специалисти в този юбилеен конгрес.

ИВ. ДЖАМБОВ

СЪДЪРЖАНИЕ

Кънчо Кънчев — Стратиграфско разпределение на рисуваната керамика от многослойното ранноеолитно селище Чавдар, Пирдопско 1
Елена Ангелова — Сарматски елементи в езическите некрополи от Североизточна България и Северна Добруджа 5

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Румяна Милчева — Женски портрети от Антониновата епоха от Националния археологически музей в София (II) 18
Красимир Банев, Людмил Вагалински — Преторианска военна диплома от късноантичния кастел Ятрус — с. Кривина, Русенска област (Северна България) 26
Веселин Игнатов — Глинени фигури от античното селище при с. Брястово, Новозагорска община 31
Галина Пировска — Църквата при водното съоръжение във Велики Преслав 37

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Кънчо Кънчев — Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България. С., Наука и изкуство, 1993. 288 с. 41
Явор Бояджиев — Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България. С., Наука и изкуство, 1993. 288 с., 228 рис., 110 сн., 25 фиг., 12 табл., 13 карти 44
Васил Николов — Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България (края на седмото — шестото хилядолетие преди новата ера). С., Наука и изкуство, 1993. 288 с. с 228 рис. в текста, 110 черно-бели снимки 45
Анна Харалампиева — Magdalena Maczynska. Die völkerwanderung. Geschichte einer ruhelosen epoche. Zürich, Artemis & Winkler Verlag, 1993. 258. S., Karten 1—2, Abbildungen 50
Атанас Милчев — П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993. 142 с. 52

ПРЕГЛЕД

Ив. Джамбов — XIII международен конгрес по християнска археология 54

SOMMAIRE

Kânčo Kânčev — Répartition stratigraphique de la céramique ornementée de la cité de Čavdar du néolithique récent 4
Elena Anghelova — Eléments sarmates dans les nécropoles païennes de la Bulgarie du Nord-Est et de la Dobroudja du Nord 17

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Roumiana Miltchéva — Portrait de femmes de l'époque d'Antonin au Musée national d'archéologie de Sofia (II) 25
Krassimir Banev, Lioudmil Vagalinsi — Diplôme prétorien du castel de Jatrus de la Basse Antiquité, près du village de Krivina, dans la région de Russe (Bulgarie du Nord) 30
Vesselin Ignatov — Figures d'argile d'une cité antique près du village de Brjastovo, dans la commune de Nova Zagora 37
Galina Pirovska — Une église près de l'ouvrage hydraulique à Veliki Preslav 40

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Kânčo Kânčev — Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България. С., Наука и изкуство, 1993. 288 с. 41
Yavor Boyadjiev — Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България. С., Наука и изкуство, 1993. 288 с., 228 рис., 110 сн., 25 фиг., 12 табл., 13 карти 44
Vasil Nikolov — Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България (края на седмото — шестото хилядолетие преди новата ера). С., Наука и изкуство, 1993. 288 с. с 228 рис. в текста, 110 черно-бели снимки 45
Anna Haralambieva — Magdalena Maczynska. Die völkerwanderung. Geschichte einer ruhelosen epoche. Zurich, Artemis & Winkler Verlag, 1993. 258 s., Karten 1—2, Abbildungen 50
Atanas Milčev — П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993. 142 с. 52

REVUE

Iv. Djambov — XIIIe Congrès international d'archéologie chrétienne 54

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ст. н. с. д-р ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. д-р ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. д-р ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. д-р ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. д-р ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, София,
ул. Съборна № 2, Тел. 88-24-06

Адрес на администрацията
1113, ул. Акад. Г. Бончев, бл. 6
Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

Технически редактор *Донка Костова* Коректор *Кирилка Тошкова*

Формат 60 × 84/8 Издателски индекс 117 Тираж 800
Печатни коли 7 Издателски коли 6,53 Поръчка № 219

Печатница на Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

ISNN 0324-1203

20203